

Hereniging en Oostalgie

Een verklaring voor het terugverlangen naar de DDR

Universiteit Utrecht

Masterscriptie

Sally Koort – 5600782

Universitair begeleider: prof. dr. Jacco Pekelder

Inhoudsopgave	Pagina
Samenvatting	4
Inleiding	5
Ostalgie	6
Onderzoek naar Ostalgie	8
Opbouw en methode	9
Hoofdstuk 1: Theoretisch kader	15
<i>Situationshypothese</i>	15
<i>Sozialisationshypothese</i>	17
Derde hypothese, een combinatie	18
Kritiek	19
Hoofdstuk 2: De transitie	21
§ 2.1: Wensen en verwachtingen	21
§ 2.2: Hervormingen, vervolgingen en gekwetste gevoelens	22
Hoofdstuk 3: Ostalgie en transitie in de voormalige DDR	26
§ 3.1: Het ontstaan van Ostalgie	26
§ 3.2: Ostalgie-producten	27
§ 3.3: Ostalgie en de transitie	28
§ 3.3.1: Ostalgie-shows	28
§ 3.3.2: Vita Cola	31
§ 3.3.3: Stemgedrag	33
§ 3.4: Terugkoppeling naar <i>Situationshypothese</i>	34
Hoofdstuk 4: Ostalgie en identiteit in de voormalige DDR	37
§ 4.1: Historische context	37
§ 4.2: Identiteitscreatie via geschiedschrijving	38
§ 4.3: Verandering in de geschiedschrijving	42
§ 4.4: Geschiedschrijving en Sozialisationshypothese	43

Conclusie	45
Bijlage	48
Literatuurlijst – secundaire bronnen	56
Internetbronnen	62

Samenvatting

Onderzoek naar het ontstaan van Oostalgie, de nostalgie naar het dagelijks leven, de waarden en de verworvenheden bij voormalige DDR-burgers, is het centrale thema van deze masterscriptie. Binnen de historiografie is geen eenduidige verklaring voor dit fenomeen. Er zijn twee leidende hypothesen te ontdekken. Enerzijds: hoe slechter de sociaaleconomische situatie onder voormalige DDR-burgers en hoe ontevredener deze groep dientengevolge is, hoe hoger de neiging tot Oostalgie. Anderzijds: hoe sterker de identiteitsvorming ten tijde van de DDR is geweest en hoe ontevredener deze groep dientengevolge is, hoe hoger de neiging tot Oostalgie. Een derde these, die bestaat uit een combinatie tussen beide thesen, is tot op heden onbelicht. Om de twee leidende hypothesen te toetsen, wordt onder andere onderzoek gedaan naar de aard en oorzaak van sociaaleconomische problemen na de hereniging en de manier waarop de DDR-regering een identiteit bij haar burgers trachtte te creëren via geschiedschrijving. Daarnaast wordt de eerste hypothese getoetst door onderzoek te doen naar kijkcijfers van Oostalgie-shows, verkoopcijfers van Oostalgie-producten en stemgedrag. Zo wordt getracht een correlatie aan te tonen tussen regionale verschillen (zoals werkloosheid en de hoogte van lonen) en het ontstaan van Oostalgie. Aan de hand van uitgebreid onderzoek naar beide hypothesen, opper ik een theorie voor de verklaring van Oostalgie, die een combinatie van beide hypothesen vormt.

Inleiding

In de jaren tachtig was de oppositie tegen het regime van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) enorm gegroeid. In de zomer van 1989 werd de Hongaars-Oostenrijkse grens geopend, met als gevolg dat veel mensen uit de DDR vluchtten. Ook waren er talrijke democratische burgergroeperingen ontstaan die het Oost-Duitse systeem wilden veranderen door middel van democratische en markteconomische hervormingen, naar West-Duits voorbeeld. In de herfst van 1989 werd in veel Oost-Duitse steden geprotesteerd. Toen de DDR-regering de situatie wilde kalmeren door burgers meer vrijheid tot reizen toe te zeggen, gebeurde wat de Oost-Duitsers graag wilden. Op 9 november 1989 viel, na een verwarrende persconferentie, de Berlijnse Muur. Voor veel burgers kwam het zeer onverwacht, ze waren euforisch. DDR-burgers die het westen bezochten, ontvingen 100 Duitse Mark als welkomstgeld. Binnen 72 uur na de val van de Muur waren al drie miljoen Oost-Duitsers de BRD binnen gekomen.¹ Veel Oost-Duitsers reden met hun Trabantjes over de West-Duitse grens en gaven hun welkomstgeld uit aan bananen en spijkerbroeken, goederen die in de DDR nagenoeg onbereikbaar waren.²

De West-Duitse bondskanselier Helmut Kohl (CDU³) wierf binnen een paar maanden internationale goedkeuring voor zijn plannen om de Duitse deling op te heffen. Ook in eigen land kreeg hij voldoende steun. Op 18 maart 1990 werden er verkiezingen in Oost-Duitsland gehouden, die werden gewonnen door de door Kohl gesteunde Oost-Duitse CDU. Op 1 juni werd de Duitse Mark, de valuta van de Bondsrepubliek, in Oost-Duitsland ingevoerd. Vervolgens werden de Bondsrepubliek en de DDR na meer dan veertig jaar deling op 3 oktober 1990 met elkaar herenigd. Het woord hereniging impliceert dat beide staten in één nieuwe staat opgingen, maar dat gebeurde niet. De bevolking werd herenigd, maar de DDR als staat werd opgenomen in de BRD.

De euforie onder de bevolking was groot, zo ook de verwachtingen van de meeste Oost-Duitsers die het gekapitaliseerde Westen haast vereerden. Communistische symbolen en DDR-producten verdwenen op slag en werden vervangen voor westerse goederen. Vanaf 1990 werden alleen nog westerse producten verkocht in de voormalige Oost-Duitse winkels.

¹ Chronik Verlag, *Die Chronik der Deutschen* (Gütersloh/München 2007) 449.

² Geraldine Marion Ysselstein, *East German material culture. Building a collective memory* (masterscriptie, University of British Columbia 2007) 1.

³ CDU staat voor Christlich Demokratische Union Deutschlands.

De DDR-producten hadden in de ogen van de Oost-Duitsers geen waarde meer.⁴ Het goederenaanbod veranderde totaal. Veel Oost-Duitse winkeliers werden gedwongen om hun resterende voorraad DDR-producten voor een uitzonderlijk lage prijs te verkopen. De producten die niet werden verkocht, eindigden op de vuilstort, de vlooiemarkt of, uiteindelijk, in een museum.⁵ Door de komst van de westerse consumptiecultuur bezorgden de Oost-Duitse consumenten hun medeburgers werkloosheid. Producten die enkele maanden vóór de hereniging veel werden gevraagd, zoals Trabantjes en Wartburg auto's, verloren na de hereniging hun waarde en werden bestempeld als achterhaald.⁶ Cultuurwetenschapster Ina Merkel noemde het de 'Vermüllung der DDR-Produkte'.⁷ Oost-Duitsers dachten dat hun consumentendroom eindelijk was uitgekomen. Met de veranderingen in het monetaire beleid en een wisselkoers van bijna één op één konden de Oost-Duitsers genieten van de westerse wereld van comfort, rijkdom en prestige.⁸ De kloof tussen de aanvankelijke euforie in 1990 en het hedendaagse terugverlangen naar de DDR, blijkend uit de weer opgeleefde populariteit van oude Oost-Duitse merken, is groot.

Ostalgie

Kort na de val van de Muur stortte de Oost-Duitse economie in elkaar, doordat veel bedrijven uit de DDR niet konden concurreren met die uit het Westen. In 1990 werd de Treuhandanstalt opgericht met als doel de staatseconomie van de DDR af te wikkelen en bedrijven te privatiseren. Tussen 1990 en 1994 heeft de Treuhand 53 procent van de Oost-Duitse ondernemingen geprivatiseerd, daarnaast werd 30 procent van de ondernemingen opgeheven.⁹ Van de 4,1 miljoen arbeidsplaatsen die de Treuhandanstalt in 1990 in de voormalige DDR telde, waren er in 1994 slechts 1,5 miljoen over. De gevolgen van deze grootschalige privatiseringspoging waren desastreus; tussen 1989 en 1993 werd één op de drie Oost-Duitsers werkloos.¹⁰ Die extreem hoge werkloosheid hadden de Oost-Duitsers niet verwacht en hun teleurstelling was dan ook groot. In korte tijd na de hereniging bleek dat lang niet alle verwachtingen van de voormalige DDR-burgers konden worden verwezenlijkt. De

⁴ Marlise Huijzer, *Der moderne Ossi und sein Ostprodukt. Die Bedeutung ehemaliger DDR-Produkte für Jugendliche in Ostdeutschland* (Marburg 2008) 19.

⁵ Ysselstein, *East German material culture*, 32.

⁶ Ibidem, 33.

⁷ I. Merkel, *Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR* (Köln 1999) 372.

⁸ Ysselstein, *East German material culture*, 1.

⁹ Website Duitsland Instituut - Duitsland na 1990. Economische opbouw Oost-Duitsland <<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/699/economische-opbouw-oost-duitsland>> Geraadpleegd op 7 november 2016.

¹⁰ Jürgen Kocka, 'Geteilte Erinnerungen. Zweierlei Geschichtsbewusstsein im vereinten Deutschland', *Blätter für Deutsche und internationale Politik* 1 (1998) 104-111, aldaar 117.

teleurstelling werd nog groter toen bleek dat de Treuhand een tekort van 200 miljard Duitse Mark naliet en er veel fraude was gepleegd, zoals omkoping en het maken van prijsafspraken.¹¹

Terwijl de teleurstelling in Oost-Duitsland om zich heen greep, ontstond enkele jaren na de hereniging een nostalgie naar het dagelijkse leven en naar de waarden en verworvenheden van de DDR.¹² Die gevoelens werden zichtbaar op verschillende manieren. Er reden weer steeds vaker Trabantjes op straat en er werd een DDR-museum opgericht in Berlijn. Ook kwamen er DDR-evenementen, waarbij werd geluisterd naar Ost-rock. Al snel werden de gevoelens van terugverlangen gecommmercialiseerd en er verschenen producten op de markt die voor de hereniging alleen in de DDR werden verkocht. Producten en merken bereikten bijna een cultstatus.¹³ Dit fenomeen kreeg de populaire benaming Ostalgie, een combinatie van de Duitse woorden voor 'nostalgie' (Nostalgie) en 'Oosten' (Ost). Het was een verrassend fenomeen, aangezien het overgrote deel van de DDR-burgers in 1990 vóór toetreding tot de BRD had gestemd en opgelucht was geweest toen de DDR ophield te bestaan.¹⁴

De commercialisering van Ostalgie werd een groot succes. Vita Cola, Rotkäppchen-Champagne en vele andere DDR-producten keerden in een nieuw jasje terug op de Duitse markt. In 2003 verscheen de film 'Good Bye, Lenin!'. De film speelt zich af rond de tijd van de val van de Muur. De moeder van Alex Kerner, een trotse DDR-burger en aanhangster van het socialisme, is tijdens de viering van de veertigste verjaardag van de DDR in coma geraakt na een hartaanval. Als ze ontwaakt uit haar coma, is de Muur gevallen. Alex's moeder is op dat moment nog erg zwak en mag zich niet druk maken. Om die reden besluit Alex te doen alsof de Muur niet is gevallen. Met groot creatief vermogen haalt hij de DDR letterlijk in huis, maar het wordt steeds moeilijker om dat vol te houden. Uiteindelijk sterft zijn moeder drie dagen nadat ze wordt geconfronteerd met het einde van DDR. De film werd een groot succes. Nadat de film was verschenen, zonden veel Duitse televisiezenders programma's uit over het leven in de DDR, de zogenaamde Ostalgie-Shows. Die shows hadden torenhoge kijkcijfers in

¹¹ Website Duitsland Instituut - Duitsland na 1990. Economische opbouw Oost-Duitsland <<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/699/economische-opbouw-oost-duitsland>> Geraadpleegd op 7 november 2016.

¹² Korneel de Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser. Een verklaring van de Ostidentität en de nostalgie naar de DDR in het huidige Oost-Duitsland (1990-2008)* (Leuven 2008) 7.

¹³ Martin Blum, 'Remaking the East German past. Ostalgie, identity, and material culture', *The Journal of Popular Culture* 34 (2000) 229-253, aldaar 229.

¹⁴ Blum, 'Remaking the East German past', 229.

de voormalige DDR.¹⁵ Daarmee was de film ‘Good Bye, Lenin!’ een aankondiging van een Oostalgie-golf.

Ook na de Oostalgie-golf van 2003 en 2004 bleef Oostalgie in Oost-Duitsland aanwezig. Historicus Korneel de Rynck sprak van een andere mentaliteit en identiteit onder de Oost-Duitse burgers. Zij hebben volgens hem andere verwachtingen van de staat en hun normen en waarden zijn anders.¹⁶ Ook de politieke mentaliteit is in Oost-Duitsland anders dan in West-Duitsland. Dit bleek recentelijk uit de uitslag van de Bondsdagverkiezingen in 2013 en 2017. In 2013 werd Die Linke (een socialistische partij met wortels in de voormalige SED) in Oost-Duitsland de op één na grootste partij en de debuterende eurosceptische Alternative für Deutschland (AfD) haalde in de meeste Oost-Duitse deelstaten met gemak de kiesdrempel van vijf procent. In West-Duitsland haalden deze partijen veel minder stemmen. Andersom werd de liberale FDP¹⁷ uit de Bondsdag weggestemd, terwijl die de kiesdrempel in de voormalige BRD wel zou hebben gehaald.¹⁸ In 2017 behaalden de Alternative für Deutschland en Die Linke gezamenlijk 39,9% van de stemmen in de voormalige DDR, terwijl deze partijen in het Westen slechts goed waren voor 18,5% van de stemmen. Deze verkiezingsuitslagen tonen aan dat Duitsland op politiek gebied nog steeds een verdeeld land is. Het linkse gedachtegoed vindt (nog steeds) meer weerklank in de voormalige DDR en het populistische geluid van de AfD spreekt in Oost-Duitsland beduidend meer mensen aan dan in het Westen.¹⁹

Het verschil tussen Oost en West is niet alleen zichtbaar in verkiezingsuitslagen, zo zijn er ook grote verschillen in consumptiegedrag. In hedendaagse Oost-Duitse supermarkten worden producten aangeboden die in West-Duitse supermarkten niet te koop zijn. Het gaat om producten en merken uit de DDR, die voor de hereniging alleen in de DDR werden verkocht. Veel van die producten, ook wel Oostalgie-producten genoemd, zijn in Oost-Duitsland erg populair.

Onderzoek naar Oostalgie

Om de afwijking die in de vorige alinea werd aangetoond te verklaren, ofwel, om Oostalgie te verklaren, moet naar het verleden worden gekeken. Met deze scriptie poog ik Oostalgie in het

¹⁵ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 7-8.

¹⁶ Ibidem, 7.

¹⁷ FDP staat voor Freie Demokratische Partei en is een liberale partij met voorkeur voor centrumrechts beleid.

¹⁸ Duitsland Instituut, *Vershil Oost- en West-Duitsland nog steeds groot. Factsheet Duitse eenheid 2014* (Amsterdam 2014).

¹⁹ Website Bundeswahlleiter

< <https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2017/ergebnisse.html> > geraadpleegd op 1 juni 2018.

hedendaagse Duitsland te verklaren, door op zoek te gaan naar haar historische wortels. De centrale onderzoeksvraag van mijn studie luidt: Waardoor werd Oostalgie in de voormalige DDR veroorzaakt? Oostalgie wordt gedefinieerd als de uiting van de nostalgie naar het dagelijkse leven, waarden en verworvenheden in de DDR-periode.²⁰ Enkele auteurs hebben hun licht over deze kwestie laten schijnen, maar hun verklaringen lopen sterk uiteen. Op basis van de bestaande literatuur zouden we twee mogelijke antwoorden kunnen zien: de schokkende transitie met tekortschietende maatregelen is de veroorzaker van Oostalgie, of er schuilt een ‘DDR-identiteit’ in de Oost-Duitsers waarvan ze na de hereniging moeilijk afstand kunnen doen. Er zijn twee groepen auteurs te onderscheiden, die van mening zijn dat ze elkaar uitsluiten. Ik ben echter van mening dat die verklaringen dichterbij elkaar liggen dan de twee kampen zelf veronderstellen. Mijn hypothese is dat de verklaring gevonden moet worden in een combinatie van beide zogenaamd tegengestelde thesen. Ik bouw daarbij voort op het werk van een enkeling die deze combinatie ook al opperde. Met deze scriptie ga ik deze derde hypothese nader onderzoeken, door nieuw bronnenmateriaal te introduceren.

Opbouw en methode

Het onderzoek bestaat uit vier hoofdstukken, waarbij in het eerste hoofdstuk het theoretisch kader met betrekking tot het verklaren van Oostalgie wordt behandeld. Daarin worden de twee (hypo)thesen, de *Situationshypothese* en de *Sozialisationshypothese*, uiteengezet. Zij worden vervolgens stuksgewijs in aparte hoofdstukken getoetst aan de hand van nieuw bronnenmateriaal en historisch onderzoek.

Het tweede hoofdstuk fungeert als een opmaat naar het derde hoofdstuk. Hierin worden de verwachtingen van de DDR-burgers en de transitie maatregelen uiteengezet. Het is een bewuste keuze om hier aandacht aan te besteden in een apart hoofdstuk, omdat de emotionele rompslomp die de transitie teweegbracht, in mijn ogen niet duidelijk zou zijn zonder zo’n uiteenzetting. Door het aanhalen van voorbeelden wordt de impact van de transitie voelbaar.

De vraag die in het derde hoofdstuk centraal staat is of er een correlatie bestaat tussen Oostalgie en de structurele sociaaleconomische ongelijkheid die ontstond na de transitie. Die vraag komt voort uit de *Situationshypothese*, waarin wordt gesteld dat Oostalgie is ontstaan als gevolg van structurele sociaaleconomische ongelijkheid tussen Oost- en West-Duitsland. Auteurs die deze hypothese aanhangen, baseren hun verklaringen voor Oostalgie op een

²⁰ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 7.

uiteenzetting van de sociaaleconomische problemen en ontevredenheden (ontslagen, lagere lonen dan in West-Duitsland, gedrongen screenings). Hun verklaringen zijn plausibel, maar naar mijn mening blijft er ruimte over om deze hypothese nader te onderzoeken. Wat ik toevoeg aan het al bestaande onderzoek over dit onderwerp, is dat ik verschillende nieuwe soorten bronnen introduceer, die meer mogelijkheden bieden om dichterbij tot een antwoord te komen.

Het nieuwe bronnenmateriaal dat ik aandraag, zijn kijkcijfers van Oostalgie-shows, verkoopcijfers van Oostalgie-producten en stemgedrag. Die cijfers worden onderzocht en vergeleken met werkloosheidscijfers en inkomsten. Voor de totstandkoming van die vergelijking ben ik op zoek gegaan naar sociaaleconomische zaken die voor voormalige DDR-burgers na de hereniging ingrijpend zijn veranderd, óf zaken waarvan ze hoopten dat ze drastisch zouden veranderen, maar uiteindelijk tegenvielen. Volgens de Nederlandse econoom Paul de Beer zijn de belangrijkste functies die aan betaalde arbeid worden toegeschreven dat werk een belangrijk verdelingsmechanisme in de samenleving is. Het is tevens een belangrijk middel om armoede tegen te gaan en sociale ongelijkheid te verminderen. Ook is werk zeer belangrijk voor het welbevinden van een individu, het draagt bij aan sociale integratie en maatschappelijke participatie, biedt een mogelijkheid om zich te ontplooien en dient als inkomstenbron.²¹ Het belang van werk voor de ontwikkeling en welbevinden van een individu is erg groot. Om die reden onderzoek ik werkloosheidscijfers. DDR-burgers hadden niet verwacht dat velen van hen na de hereniging werkloos zouden worden. Ten opzichte van de DDR-tijd was dit een ingrijpende verandering, toen had immers vrijwel iedereen werk. Ook hadden de DDR-burgers verwacht dat hun lonen gelijk zouden zijn met die van de voormalige West-Duitsers.

Het feit dat ik onderzoek doe naar werkloosheidscijfers betekent niet dat alleen werklozen verantwoordelijk zouden zijn voor Oostalgie. Het gaat om een groter geheel van sociale achterstelling en teleurstelling (mensen die zelf nog wel werken, maar ook zien dat er banen verdwijnen). Dit complex is echter het best meetbaar in werkloosheidscijfers en om die reden kies ik voor deze cijfers.

De reden dat ik kies voor het onderzoeken van kijkcijfers is dat verschillende theorieën die trachten te verklaren waarom mensen naar bepaalde tv-programma's kijken, aantonen dat er een verband is tussen kijkgedrag en identificatie. Zo constateert de Duitse professor in mediapsychologie, Sabine Trepte, dat mensen programma's kiezen omdat ze zich herkennen

²¹ Paul de Beer, 'Wat is het nut van werken?', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26 (1999) 25-57, aldaar 25.

in bepaalde tv-personages, hetgeen hun gevoel van eigenwaarde vergroot.²² Als ik die theorie volg, zouden Oost-Duitsers naar Oostalgie-shows kijken, omdat ze zich identificeren met wat ze zien in de shows: DDR-burgers die producten gebruiken uit de DDR, muziek luisteren uit de DDR en vertellen over het leven in de DDR.

Ik kies voor verkoopcijfers, omdat uit onderzoek blijkt dat consumenten zich identificeren met de merken die ze kopen. Merken creëren door middel van twee aspecten waarde voor consumenten. Het eerste aspect is functionaliteit. Het merk dient daarbij als aanwijzing voor de onderliggende kwaliteit van het product. Het tweede aspect is de symbolische functie. Het merk ontwikkelt een associatie voor consumenten, die waarde creëert bovenop de producteigenschappen. Een voorbeeld hiervan is het kopen van de bekende Christian Louboutin pumps met de rode zool. Consumenten gebruiken het merk niet alleen vanwege de functionaliteit, maar ook om zichzelf ergens mee te associëren (bijvoorbeeld met rijkdom).²³ In het geval van de DDR is dit een interessante theorie. Producten uit de DDR werden ten tijde van de DDR namelijk beoordeeld als van mindere kwaliteit in vergelijking met Westerse producten. Het overgrote deel van de DDR-burgers kocht destijds, indien mogelijk, veel liever Westerse producten. Echter, uit recent onderzoek van de Nederlandse socioloog Marlise Huijzer blijkt dat veel Oost-Duitsers die vandaag de dag DDR-producten kopen, de producten beschouwen als kwalitatief goed en betrouwbaar, minimaal net zo goed als Westerse producten.²⁴ Daarmee lijkt het alsof DDR-producten een soort herwaardering hebben gekregen. Huijzer geeft ook aan dat veel voormalige DDR-burgers verwijzen naar een ‘gutes Gefühl’ dat een DDR-product met zich meebrengt, wanneer ze vraagt naar de reden voor het aanschaffen van DDR-producten. De producten verwijzen volgens haar naar het verloren land waarin veel Oost-Duitsers opgroeiden.²⁵ Teruggrijpend op de theorie over identificatie met merken, lijken zowel (de pas na de hereniging) toegeschreven functionaliteit en de symbolische functie, een waarde bovenop de producteigenschappen, van belang bij het kopen van DDR-producten.

Ook onderzoek ik in het derde hoofdstuk stemgedrag. De reden daarvoor is dat stemkeuze wordt gebaseerd op ideologische oriëntaties, opinies over strijdpunten en het

²² Sabine Trepte, ‘Daily Talk as Self-Realization. An empirical study on lay participation in daily talk shows’, *Media Psychology* 7 (2005) 165-189.

²³ Bernadette van Gils, *Merkidentificatie en merkcommitment zijn van grote invloed op koopintentie, of toch niet? Een onderzoek naar de verschillen tussen identificatie en commitment met een productmerk versus identificatie en commitment met een servicemerk* (Amsterdam 2014) 7-8.

²⁴ Marlise Huijzer, ‘Van producten uit de DDR tot ‘Ostprodukte’. De betekenis van consumptie, identiteit en herinnering voor jonge Oost-Duitsers in het herenigde Duitsland’, *Skript Historisch Tijdschrift* 31.3 (Amsterdam 2014) 146-157, aldaar 155-156.

²⁵ Huijzer, ‘Van producten uit de DDR tot ‘Ostprodukte’, 156.

oordeel over het gevoerde regeringsbeleid. Ideologie wordt daarbij opgevat als een algemeen abstract beeld van de ideale samenleving en de wijze waarop deze samenleving kan worden bereikt.²⁶ Kortom: de ideologie die mensen aanhangen, zoals liberalisme of communisme, en de tevredenheid over het regeringsbeleid is terug te zien in hun stemgedrag.

Door het onderzoeken van verkoopcijfers van Oostalgie-producten, kijkcijfers van Oostalgie-shows en stemgedrag, en hoe zij zich verhouden tot werkloosheid en de hoogte van het inkomen kan een eventuele correlatie tussen Oostalgie en falende (sociaaleconomische) transitie worden aangetoond.

In het vierde hoofdstuk toets ik de *Sozialisationshypothese*, door onderzoek te doen naar het geschiedenisonderwijs voor scholieren ten tijde van de DDR. Ik kies ervoor om geschiedschrijving te onderzoeken, omdat geschiedschrijving erg belangrijk wordt bevonden bij de vorming van (nationale) identiteit. Naast dat ik gebruik maak van secundaire literatuur over geschiedsonderwijs in de DDR, introduceer ik nieuw bronnenmateriaal, namelijk geschiedenisboeken voor scholieren ten tijde van de DDR. Ik leg lesboeken uit verschillende jaartallen die zijn gebruikt op scholen in de DDR naast elkaar, om op die manier eventuele discontinuïteit en verandering binnen de DDR-geschiedschrijving door de jaren heen aan te kunnen tonen. Op basis van die informatie kan een inschatting worden gemaakt of, en zo ja in welke mate, de identiteitsvorming die gecreëerd is door middel van geschiedschrijving van invloed is op het ontstaan van Oostalgie. Ik begin met het schetsen van de historische context waarin de geschiedschrijving plaatsvond, om vervolgens een analyse te kunnen maken van de geschiedschrijving in de DDR zoals die aan scholieren werd gedoceerd.

Auteurs die de *Sozialisationshypothese* aanhangen (waarin wordt gesteld dat Oostalgie is ontstaan vanuit de socialisatie en identiteitsvorming ten tijde van de DDR), gaan ervan uit dat er bij de DDR-burgers een bepaalde cultuur met socialistische basisoriëntaties, gewoontes, waarden en normen bestond. Sommige auteurs gaan zelfs uit van het bestaan van een identiteit zoals de SED poogde die bij haar burgers te creëren. De identiteit die de SED poogde te creëren kwam overeen met haar plannen en ideologisch gedachtengoed. DDR-burgers zouden socialistische persoonlijkheden moeten worden. Om die identiteit te creëren, greep de SED naar haar totalitaire macht. De gehele leefwereld (economie, onderwijs, sport,

²⁶ Pieter van Wijnen, 'Ideologische oriëntaties en stemgedrag', in: Jacques Thomassen, Kees Aarts, Henk van der Kolk (ed.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 139-152, aldaar 139-140.

media, politiek) stond in het teken van het socialisme.²⁷ Na de hereniging zouden de Oost-Duitsers die gewoontes, normen en waarden hebben geprojecteerd op de “nieuwe” staat waarin ze woonden, en zich niet thuis hebben gevoeld.

Alvorens er onderzoek kan worden gedaan naar het bestaan van een eventuele DDR-identiteit, zal het begrip identiteit eerst gedefinieerd moeten worden. Identiteit is een lastig begrip; er is niet één definitie die de gehele lading van het begrip ‘identiteit’ dekt. Nooit vertrekken alle auteurs die schrijven over dit onderwerp vanuit dezelfde definitie van identiteit, hetgeen leidt tot het spreken over identiteit in abstracte vorm. Korneel de Rynck noemt identiteit het geheel aan eigenschappen, gewoontes, gedeelde herinneringen, verwachtingen, waarden, normen, denk- en gedragspatronen dat – vaak ongewild, veelal onbewust – is opgedaan in het dagelijkse leven. Vanaf de geboorte begint dit proces en ontwikkelt zich continu door in verschillende levensfasen. Daarbij spelen altijd externe factoren een rol, zoals familie en vrienden, de media, religie, politiek, economie, educatie en het verleden. Bij het ontstaan van de identiteit van een individu is er altijd een wisselwerking met de omgeving. Hierbij vervult de omgeving de rol van graadmeter en referentiekader, die zowel een positieve als negatieve uitwerking kunnen hebben op een individu. Uit de wisselwerking tussen individuen ontstaat een groepsidentiteit, gebaseerd op gedeelde eigenschappen en verbondenheid.²⁸

Benedict Anderson definieert een natie als een ‘*imagined community*’, waarin nationale identiteit ontstaat door gemeenschappelijke identificatie en ervaringen. Dit ontstaat doordat bij individuen het idee wordt gewekt dat ze onderdeel zijn van een grote en onbekende gemeenschap, doordat ze tegelijkertijd hetzelfde referentiekader hebben (zoals een land, cultuur of verleden). Deze gemeenschap is volgens hem verbeelding. Ook Eric Hobsbawm baseert zijn theorie over nationale identiteit op verbeelding. Daarin ziet hij tradities als de leidraad voor de bevolking om zich te kunnen identificeren met de natie.²⁹

Voor dit onderzoek baseer ik mijn definitie van identiteit op de overeenkomstigheden in de theorieën van de bovengenoemde auteurs: Identiteit is het geheel aan eigenschappen, gewoontes, gedeelde herinneringen, verwachtingen, waarden, normen, denk- en gedragspatronen die veelal onbewust zijn opgedaan in het dagelijks leven en zijn beïnvloed

²⁷ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 23; J. McKay, ‘East German identity in the GDR’, in Jonathan Grix, en Paul Cooke red., *East German distinctiveness in a unified Germany* (Birmingham 2002) 15-30, aldaar 15-18.

²⁸ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 16.

²⁹ Anna Green, *Cultural History* (New York 2008) 108-109; Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London 1996) 36.

door de omgeving, educatie, tradities en het verleden. Identiteit wordt nationale identiteit wanneer groepen individuen zich binnen hetzelfde referentiekader bevinden en zich met elkaar kunnen identificeren en verbinden.

Uiteraard ben ik mij bewust van het feit dat het onderzoek naar geschiedschrijving ten tijde van de DDR geen compleet antwoord geeft op de vraag of Oostalgie is ontstaan vanuit de socialisatie en identiteitsvorming ten tijde van de DDR. Om daar een compleet antwoord op te kunnen geven, zullen alle aspecten uit leefwereld van DDR-burgers (economie, onderwijs, sport, media, vrije tijd en politiek) moeten worden onderzocht. Desalniettemin zal de uitkomst van mijn onderzoek naar geschiedschrijving een nuttige bijdrage leveren aan het al bestaande onderzoek over dit onderwerp, mede doordat de geschiedschrijving, in tegenstelling tot politiek, media en sport, een onderbelicht onderwerp is.

Mijn onderzoek wordt afgesloten met een conclusie, waarin ik antwoord geef op de vraag of een derde hypothese uitweg biedt voor de verklaring van Oostalgie. Voor de totstandkoming van deze scriptie las ik veel secundaire literatuur (boeken, artikelen en tijdschriften). Enkele publicaties heb ik uit Duitse bibliotheken gehaald. Ik onderzocht werkloosheidscijfers, verkoopcijfers, verkiezingsuitslagen en heb daarnaast archiefonderzoek gedaan bij Media Control in Baden-Baden, een bedrijf dat media-analyses maakt en marktonderzoek doet. Ook heb ik meerdere malen gesproken met een projectleider van Lichtenauer Mineralquellen in Lichtenau (Sachsen) over de verkoop van Vita-Cola.

Hoofdstuk 1: Theoretisch kader

Situationshypothese

De eerste theorie over het ontstaan van Oostalgie wordt de *Situationshypothese* of *Erfahrungshypothese* genoemd. Daarin wordt gesteld dat Oostalgie is ontstaan als gevolg van structurele ongelijkheid tussen Oost-en West-Duitsland. De Oost-Duitsers zouden zich op sociaal en economisch gebied achtergesteld en ondergewaardeerd voelen.³⁰ De hypothese komt er in het kort op neer dat: hoe slechter de sociaaleconomische situatie van voormalige DDR-burgers is en hoe sterker hun gevoel niet gewaardeerd te worden en hoe ontevredener zij dientengevolge zijn, hoe hoger hun neiging tot Oostalgie.

Uit wetenschappelijke literatuur blijkt dat er een verband bestaat tussen sociaaleconomische situatie en tevredenheid/ontevredenheid. Zo zouden bijvoorbeeld werklozen sociaal geïsoleerd raken, waardoor ze ontevredener zouden worden. Er zijn twee leidende theorieën binnen de wetenschappelijke literatuur. De eerste theorie gaat uit van opzettelijk sociaal isolement. De werkloze zou contact met anderen vermijden, als gevolg van schaamte, verlies van identiteit en financieel verlies.³¹ De tweede theorie poneert een structureel sociaal isolement, waarbij sociale isolatie niet kan worden vermeden, doordat werklozen geen interactie hebben met collega's. In beide gevallen wordt geconcludeerd dat werkloosheid leidt tot ontevredenheid.³² Ook de hoogte van het inkomen en de sociale klassen waartoe mensen behoren, hebben invloed op de mate van tevredenheid. Mensen die meer verdienen, zouden meer mogelijkheden hebben om hun ambities na te streven, waardoor ze tevredener zijn. Dit stelt Richard A. Easterlin in zijn onderzoek naar de relatie tussen inkomen en geluk.³³

Kort na de hereniging heeft in de voormalige DDR een transitieproces plaatsgevonden. De transitie bestond uit een geheel van institutionele en juridische hervormingen, vervolgingen, ontslagen en afwaardering van diploma's. Die maatregelen zijn volgens de aanhangers van de *Situationshypothese* de veroorzaker van de ontevredenheid bij de Oost-Duitsers.³⁴ Als reactie op de ontevredenheid en uit teleurstelling over de transitie creëerden de

³⁰ Katja Neller, *DDR-Nostalgie. Dimensionen der Orientierungen der Ostdeutschen gegenüber der ehemaligen DDR, ihre Ursachen und politischen Konnotationen* (Wiesbaden 2006) 23, 46-54.

³¹ Els Enhus, Ignace Glorieux, Ronny van Rossum, 'Werkloosheid en sociale isolatie. Een heroriëntatie', *Mens en Maatschappij* 2 (2014) 6-23.

³² Enhus, 'Werkloosheid en sociale isolatie', 6-23.

³³ Richard A. Easterlin, 'Income and happiness. Towards a unified theory', *The economic journal* 111 (2001) 465-484, aldaar 468-474.

³⁴ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 10.

voormalige Oost-Duitsers een (verlate) DDR-identiteit, die werd geuit in Ostalgie. Volgens deze auteurs was die identiteit er ten tijde van de DDR niet.³⁵ Daarnaast stellen de auteurs die de *Situationshypothese* aanhangen, dat het hedendaagse Duitsland wordt beoordeeld aan de hand van dagelijkse ervaringen (leefsituatie, economie, politieke beleid), waarbij niet wordt teruggedacht aan de negatieve kanten aan de situatie in het verleden. Vooral de negatieve ervaringen die zijn veroorzaakt door het tekortschietende transitieproces, kunnen op die manier verleiden tot een toevlucht tot de oude orde.³⁶

Binnen de groep van auteurs die de *Situationshypothese* aanhangen, bestaan varianten van de hypothese, die verschillende zwaartepunten noemen met betrekking tot de factoren die de structurele ongelijkheid tussen Oost-en West-Duitsers hebben veroorzaakt.³⁷ Zo leggen Thomas Cusack (onderzoeker en docent internationale politiek), Dieter Walz (historicus), Wolfram Brunner (historicus) en Geraldine Ysselstein (onderzoekster Europese Studies) het accent op economische ongelijkheid. Zij stellen dat de ineenstorting van de DDR en de hereniging met de rijke BRD gebeurde met een snelheid die geen enkele andere ex-communistische maatschappij ooit had meegemaakt. De DDR was volgens hen nog niet klaar voor een dusdanig snelle overgang naar een systeem van vrije markt. De Oost-Duitse economie stortte na de hereniging in elkaar door de concurrentie vanuit het westen. De groeiende werkloosheid, het politiek pessimisme en de economische recessie die daaruit voortkwamen, veroorzaakten volgens hen dat voormalige DDR-burgers terugverlangden naar de stabiliteit en solidariteit van weleer.³⁸

Tegenover de groep auteurs die het accent legt op economische ongelijkheid, staan een aantal auteurs die sociaal-culturele onvrede op de voorgrond stellen. Markus von Feldenkirchen (journalist en schrijver) en Dominic Boyer (antropoloog) noemen de desinteresse van de West-Duitsers voor hun nieuwe landgenoten als de veroorzaker van Ostalgie. De West-Duitsers hadden een vooringenomen beeld van de DDR: schietende grenswachters en de Stasi. Ze zaten niet te wachten op *Ossi's* en dat stelde de Oost-Duitsers enorm teleur.³⁹ Ook Eckhard Jesse (politicaloloog) en Richard Schröder (filosoof en theoloog)

³⁵ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 10.

³⁶ Neller, *DDR-Nostalgie* 69.

³⁷ Ibidem, 69.

³⁸ Thomas Cusack, 'Die Unzufriedenheit der deutschen Bevölkerung mit der Performanz der Regierung und des politischen Systems', in: Max Kaase en Günter Schmid, *Eine lernende Demokratie. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland* (Berlin 1999) 237-261; Dieter Walz en Wolfram Brunner, 'Das Sein bestimmt das Bewusstsein. Oder: Warum sich die Ostdeutschen als Bürger 2. Klasse fühlen', *Aus Politik und Zeitgeschichte* B51-97 (1997) 13-19; Ysselstein, *East German material culture*, 2.

³⁹ Dominic, Boyer, 'Ostalgie and the politics of the future in Eastern Germany', *Public Culture* 18 (2006) 361-381, aldaar 371-377; Markus von Feldenkirchen, 'Wir Westalgiker', *Der Spiegel* (4 oktober 2010).

leggen het accent op de sociaal-economische problemen die de Oost-Duitsers ervoeren na de hereniging. De Oost-Duitsers voelen zich volgens hen achtergesteld en ondergewaardeerd, bijvoorbeeld vanwege de afwaardering van hun diploma's. Daar voegen ze aan toe dat er ten tijde van de DDR geen DDR-identiteit had kunnen ontstaan, omdat Oost-Duitsers zichzelf steeds bleven vergelijken met de West-Duitsers en de BRD als ideaal zagen. Aanhangers van de *Situationshypothese* stellen dat identiteitsvorming in de DDR geen oorzaak van Oostalgie kan zijn, omdat er volgens hen in de DDR geen identiteit bestond. Het bewijs daarvoor halen zij uit de gebeurtenissen in 1989 en 1990 (de val van de Berlijnse Muur en de Duitse hereniging), waarbij de Oost-Duitsers alles dat met de DDR te maken had zo snel mogelijk lieten verdwijnen en verruilden voor westerse alternatieven.⁴⁰

Tegenstanders van de *Situationshypothese* zijn van mening dat de gevoelens van vóór 1989/1990 worden vergeten. Velen van hen claimen dat veertig jaar socialisatie onvermijdelijk haar sporen zal hebben nagelaten, met andere woorden: dat er wel degelijk een eigen identiteit was gevormd. Ook dat betekent echter niet dat de *Situationshypothese* meteen van tafel moet. Ik ben zelf van mening dat het één het ander niet uitsluit en dat de verschillen tussen beide groepen ten onrechte erg hard zijn. De gebeurtenissen in 1989 en 1990 hadden ook kunnen plaatsvinden wanneer er onder DDR-burgers wel een DDR-identiteit bestond. DDR-burgers zouden bijvoorbeeld louter uit economische redenen een hereniging hebben gewild, terwijl zij zich wel degelijk verbonden voelden met de DDR en haar burgers middels een gemeenschappelijke identiteit.

Sozialisationshypothese

Acht jaar vóór de hereniging beschreef de West-Duitse schrijver, Peter Schneider, in zijn roman *Der Mauerspringer* de mentale scheidingslijn tussen Oost en West. 'Die Mauer im Kopf einzureissen wird länger dauern, als irgendein Abrissunternehmen für die sichtbare Mauer braucht'.⁴¹ Hij beschreef de identiteit van de Oost-Duitsers en de verschillen tussen de identiteit van de Oost-en West-Duitsers. De aanhangers van de *Sozialisationshypothese*, die lijnrecht tegenover de *Situationshypothese* staat, zijn dan ook van mening dat de voormalige Oost-Duitsers een bepaalde identiteit bezitten die niet overeenkomt met die van de West-Duitsers. In de *Sozialisationshypothese* wordt gesteld dat Oostalgie is ontstaan vanuit de socialisatie en identiteitsvorming ten tijde van de DDR. Daarbij stellen ze dat het herenigde Duitsland door de Oost-Duitsers werd beoordeeld naar de maatstaven en gewoontes die ze

⁴⁰ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 10.

⁴¹ Peter Schneider, *Der Mauerspringer. Eine Erzählung* (Darmstadt/Neuwied 1982) 117.

kenden vanuit hun DDR-tijd en die vanuit de socialisatiepolitiek zijn verworven. Dat betekent dat verankerde ervaringen uit het verleden het proces van integreren kunnen tegenwerken, vooral wanneer het nieuwe staatsbestuur niet overeenkomt met de gewoontes, normen en waarden van het vorige staatsbestuur.⁴² In deze hypothese wordt geen aandacht besteed aan de ontevredenheid die was ontstaan na de transitie. Kort samengevat luidt de te toetsen hypothese: hoe sterker de identiteitsvorming ten tijde van de DDR is geweest en hoe ontevredener deze groep dientengevolge is, hoe hoger de neiging tot Oostalgie.

Binnen de *Sozialisationshypothese* bestaan verschillende concepten, die zich onderscheiden op het gebied van de mate van identificatie van de Oost-Duitsers met de socialisatie van de DDR. De Duitse socioloog Raj Kollmorgen stelde in 2005 dat Oostalgie werd veroorzaakt door een socialistische *Vor-Wende-DDR-Identität*, die al was gecreëerd aan het einde van de jaren zestig en vanaf dat moment altijd heeft bestaan.⁴³ Dieter Fuchs, Martin Greiffenhagen en Bettina Westle, alle drie politicoloog, zijn minder overtuigd dan Kollmorgen en gaan uit van een DDR-specifieke politieke cultuur en een DDR-specifieke socialisatie. Van een DDR-identiteit durven zij niet te spreken, omdat ze van mening zijn dat niet alle door het regime gewenste, maar wel degelijk enkele, socialistische gevoelens, basisoriëntaties, waarden en normen waren geïnternaliseerd in de hoofden van de Oost-Duitsers.⁴⁴ Critici van de *Sozialisationshypothese* stellen dat de betekenis van de ervaringen in het transitieproces in deze hypothese wordt onderschat.⁴⁵

Derde hypothese, een combinatie

Veel onderzoekers neigen ernaar om een keuze te maken tussen de twee bovengenoemde hypothesen. Slechts enkele auteurs pleiten voor een combinatie van beide thesen. Zo stelde Paul Cooke (historicus) in 2005 dat de verwevenheid tussen de periode voor en die na 1990 heeft geleid tot het terugverlangen van DDR-burgers naar het verleden. Wat hij daarmee

⁴² Neller, *DDR-Nostalgie*, 65.

⁴³ Raj Kollmorgen, *Ostdeutschland. Beobachtungen einer Übergangs- und Teilgesellschaft* (Wiesbaden 2005) 117; Neller, *DDR-Nostalgie*, 53-54, 69-70.

⁴⁴ Bettina Westle, 'Kollektive Identifikation und Orientierungen gegenüber Demokratie und Sozialismus', in: Schmitt-Beck, Rüdiger/Wasmer, Martina (Hrsg.): *Sozialer und politischer Wandel in Deutschland* (Wiesbaden 2004) 261-301, aldaar 266; Martin Greiffenhagen en Sylvia Greiffenhagen, 'Eine Nation. Zwei politische Kulturen', in: Deutschland. Eine Nation doppelte Geschichte, Werner Weidenfeld (Hrsg.): *Verlag Wissenschaft und Politik* (Köln 1993) 29-45; Dieter Fuchs, Edeltraud Roller, Bernhard Wessels, 'Die Akzeptanz der Demokratie des vereinigten Deutschland. Oder: Wann ist ein Unterschied ein Unterschied?' *Aus Politik und Zeitgeschichte* B51/97 (1997) 3-12; Neller, *DDR-Nostalgie*, 65.

⁴⁵ Neller, *DDR-Nostalgie*, 69; De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 11.

precies bedoelt, heeft hij helaas tot op heden niet uitgewerkt.⁴⁶ Verder dan een suggestie kwam hij kortom niet. De Vlaamse historicus Korneel de Rynck, die in 2008 de Vlaamse Scriptieprijs won met zijn masterscriptie over het verklaren van *Ostidentität* en haar nostalgische dimensie, kwam als eerste met een goed beargumenteerde theorie die een combinatie vormt van beide thesen: door socialisatie in de DDR-samenleving is er een DDR-identiteit gegroeid. Die DDR-identiteit werd na 1990 aangevochten door de vereniging van twee cultuurgroepen en de specifieke transformatieproblemen. De Oost-Duitsers ervaarden achterstelling, verlies, breuk, degradatie en devaluatie. Als reactie hiertegen was er niet enkel een persistentie, maar bovenal een verscherping van de DDR-identiteit, luidde zijn theorie.⁴⁷

Kritiek

De scriptie van De Rynck is tot op heden het meest uitgebreide onderzoek over het ontstaan van Ostalgie. Hij verklaarde het fenomeen, zoals hij zelf schreef: ‘vanuit de aanname dat het bestond bij veel Oost-Duitsers, zonder die groep concreet te benoemen, differentiaties binnen die groep aan te duiden of die te verklaren en verschillende vormen te onderscheiden. Wie wel, wie niet, de graad en de mate, komen niet aan bod.’⁴⁸ Ondanks dat De Rynck zeer nuttig onderzoek heeft verricht, ben ik van mening dat er nog winst te behalen valt op het gebied van onderzoek naar de achtergrond van de personen bij wie Ostalgie ontstond. Daar is tot op heden geen onderzoek naar gedaan. Die details kunnen in mijn ogen een nuttige toevoeging zijn bij het al bestaande onderzoek naar Ostalgie. Hierbij moet worden gedacht aan een eventuele correlatie tussen sociaaleconomische situatie en politiek. Zo zouden we kunnen zien of voormalige DDR-burgers meer op (extreem) linkse partijen stemmen wanneer de werkloosheid hoog is en/of de lonen (te) laag zijn. Momenteel is het slechts gissen naar de rol van betekenis van de transitie en de aanwezigheid van een eventuele DDR-identiteit, als die niet geconcretiseerd en ontleed kunnen worden aan de hand van concrete Ostalgie-cijfers.

Er zijn geen cijfers bekend van de geografische spreiding van Ostalgie. Om die reden doe ik onderzoek naar de regionale verkoopcijfers van Ostalgie-producten en de regionale kijkcijfers van Ostalgie-shows. Daardoor kan worden geconstateerd waar Ostalgie het meest leeft. Het is niet duidelijk wanneer Ostalgie ontstond. Volgens Geraldine Ysselstein ontstond het al in 1991, terwijl Martin Blum halverwege de jaren negentig als beginpunt noemt. Met dit

⁴⁶ Paul Cooke, *Representing East Germany since unification. From colonization to nostalgia* (Michigan 2005) 209-220; De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 11; Neller, *DDR-Nostalgie*, 47, 64-71.

⁴⁷ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 12.

⁴⁸ *Ibidem*, 13.

onderzoek poog ik ook te constateren wanneer Oostalgie ontstond. Met deze scriptie ga ik deze derde hypothese meer onderzoeken, door nieuwe bronnen te introduceren.

Hoofdstuk 2: De transitie

§ 2.1: Wensen en verwachtingen

Met de transitie werd de staat gezuiverd van het communisme. Daarmee werd het staatsapparaat ook “gezuiverd” van de personen die in de tijd van de DDR een bijdrage hadden geleverd aan het bestaan en de instandhouding van de communistische staat.⁴⁹

Uitzonderlijk aan de situatie van de DDR is dat de transitie maatregelen werden bepaald door de vertegenwoordigers van een staat waarmee de DDR was herenigd, de BRD.

Het is opvallend dat Ostalgie is ontstaan, terwijl er gedurende en na de transitieperiode veel misdaden van de DDR openlijk kenbaar werden gemaakt. Zo kwam aan het licht dat de SED-elite en hun gezinnen een relatief luxe leven hadden geleid in Wandlitz. Wandlitz was een streng bewaakt gebied van 357 hectare, diep in de natuur, 35 kilometer ten noorden van Berlijn. De elite in Wandlitz werd voorzien van westerse goederen en luxe artikelen, waarvan het overgrote deel van de DDR-burgers slechts kon dromen. Ze had grote huizen, zwembaden, een eigen strand en een bioscoop.⁵⁰ De westerse producten kreeg ze via de Kommerzielle Koordinierung (KoKo), een organisatie die toezicht hield op de door de staat opgezette geheime economie, waarvoor geen rekenschap afgelegd hoefde te worden. Met de KoKo werd harde valuta verdiend, buiten de planeconomie om. Zo verkocht de KoKo politieke gevangenen en grote hoeveelheden waardevolle antieke voorwerpen en kunst aan het Westen.⁵¹ Naast de het luxe leven van de DDR-elite, kwam vanaf 1990 de enorme schaal van Stasi-activiteiten (infiltraties, spionage, arrestaties en martelingen) aan het licht. Ook bleek dat de Stasi steun had gegeven aan leden van de Rote Armee Fraktion (RAF), een linkse terroristische groepering uit West-Duitsland. De RAF zette zich af tegen de heersende kapitalistische staat door middel van geweld. Ze was verantwoordelijk voor 34 moorden, talrijke bankovervallen en bomaanslagen.⁵² Voor veel West-Duitsers was het onbegrijpelijk dat er Oost-Duitsers waren die terugverlangden naar de DDR, juist vanwege het feit dat er veel misdaden ten tijde van de DDR aan het licht waren gekomen.

Wat waren de wensen en de verwachtingen van de voormalige DDR-burgers? Hoe reageerde de BRD op die verwachtingen? Hoe zag het transitieproces eruit en voldeed het aan

⁴⁹ Sarah Glatte, ‘Judging the (East) German past. A critical review of Transitional Justice in post-communist Germany’, *Oxford Transitional Justice Research* (2011) 1-32, aldaar 3-9.

⁵⁰ Frederick Taylor, *De Berlijnse Muur. 13 augustus 1961 – 9 november 1989* (Londen 2006) 211-230.

⁵¹ Taylor, *De Berlijnse Muur*, 211-230.

⁵² Website NPO geschiedenis - In Europa 1977: De terreur van de RAF.

<<http://www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2009/februari/In-Europa-1977-De-terreur-van-de-RAF.html>>
Geraadpleegd op 15 maart 2016.

de wensen en verwachtingen van de Oost-Duitsers? Die vragen zullen in dit hoofdstuk worden beantwoord. De transitie maatregelen worden uiteengezet om goed te begrijpen welke impact de transitie had op de levens van de Oost-Duitsers. Die informatie is in een later stadium noodzakelijk om te verklaren of de transitie van invloed was op het ontstaan van Oostalgie.

Auteurs die hebben geschreven over de Duitse hereniging zijn het erover eens dat de reden voor de Oost-Duitse wens tot snelle hereniging voortkwam uit economisch-pragmatische overwegingen. Nationale gevoelens, een gemeenschappelijk verleden met de West-Duitsers, speelden een minder belangrijke rol.⁵³ Vanwege de schaarste en de geringe hoeveelheid luxeproducten in de DDR, verlangden de Oost-Duitsers naar de materiële welvaart van het westen, die ze op televisie zagen. De verwachtingen waren hooggespannen, de Oost-Duitsers verwachtten gelijke welvaart en gelijke salarissen in vergelijking met de mensen in de BRD. Met de veranderingen in het monetaire beleid en een wisselkoers van bijna één op één, dachten de Oost-Duitsers dat hun “consumentendroom” eindelijk zou uitkomen.⁵⁴ Helmut Kohl, bondskanselier van de BRD en het latere herenigde Duitsland, beloofde de Oost-Duitsers dat hij hun verwachtingen zou waarmaken. Voormalige Oost-Duitsers ervoeren ineens ultieme vrijheid. Ze mochten reizen, ze mochten zeggen en denken wat ze wilden en alle beperkingen van het communistische regime vielen weg. Na enkele maanden, waarin veel Oost-Duitse instellingen werden gesloten en banen verloren gingen, sloeg de euforie om in ontzuivering. Het bleek in de praktijk veel lastiger dan verwacht om de draad binnen het herenigde Duitsland op de pakken, omdat veel zaken aanvankelijk minder goed geregeld waren. Zo waren de Oost-Duitsers niet meer automatisch verzekerd van werk en moesten ze alles zelf regelen.⁵⁵

§ 2.2: Hervormingen, vervolgingen en gekwetste gevoelens

Met de hereniging begon ook het transitieproces, waarbij op politiek-institutioneel gebied veel veranderingen zijn doorgevoerd en veel strafrechtelijke vervolgingen hebben plaatsgevonden. In het eerste artikel van het Herenigingsverdrag (*Einigungsvertrag*), dat op 31 augustus 1990 werd getekend, stond dat vijf deelstaten (*Bundesländer*)⁵⁶ van de DDR, zouden toetreden tot de BRD. De 23 stadsdelen van Berlijn vormden de deelstaat ‘Berlijn’. In het derde artikel van

⁵³ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 39.

⁵⁴ Ysselstein, *East German material culture*, 32.

⁵⁵ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 7.

⁵⁶ De vijf Oost-Duitse deelstaten waren Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen, Sachsen-Anhalt en Thüringen.

het verdrag stond dat alle voormalige DDR-deelstaten de grondwet van de BRD zouden overnemen.⁵⁷ Ook het schoolsysteem en sociale zekerheidssysteem van de BRD werd overgenomen door de voormalige DDR. Met de toetreding tot de BRD verdween plotseling een hele staat, die veertig jaar lang haar eigen politieke overtuiging en culturele waarden had. Vanaf dat moment werden de DDR-burgers gedwongen zichzelf een plekje te geven binnen een onbekende maatschappij, met andere overtuigingen en waarden. Feestdagen, schoolsysteem en sociale zekerheidssysteem verdwenen.⁵⁸

Artikel 13 van het Herenigingsverdrag had ingrijpende gevolgen voor de Oost-Duitse burgers. Daarin werd gesteld dat alle bestuursorganen en andere instellingen (in de DDR) die het openbare bestuur of de rechtsbedeling dienden, voortaan onder de administratieve bevoegdheid van de herstelde deelstaten zouden vallen.⁵⁹ Deze bepaling had betrekking op alle aspecten van het openbare leven in de DDR. Het ambtenarenapparaat, de rechtbanken, het Openbaar Ministerie, de door de overheid gefinancierde onderzoeksinstituten en universiteiten werden vanaf dat moment door de oostelijke deelstaten gereorganiseerd op basis van het West-Duitse recht.⁶⁰

Daarnaast riep het verdrag op tot de ontbinding (*Abwicklung*) van administratieve eenheden die achterhaald of overbodig waren als gevolg van de vereiste gouvernementele herinrichting. Ter compensatie van de ontbindingen, zouden de werknemers van een ontbonden unit gedurende zes maanden 70% van hun laatstverdiende salaris ontvangen, terwijl ze zouden wachten om overgeplaatst te worden naar een andere administratieve afdeling. Vanwege de “afslanking” van het grote Oost-Duitse ambtenarenapparaat naar West-Duits niveau waren de vooruitzichten van deze werknemers in de publieke sector weinig belovend.⁶¹ Medewerkers van de units die bleven bestaan, mochten op hun posten blijven tot ze waren gescreend op hun competenties en politieke betrouwbaarheid. Om vaste aanstelling te krijgen, werden ze verplicht om een proeftijd van drie jaar te ondergaan.⁶²

⁵⁷ Website German history docs

Einigungsvertrag (31. August 1990)

<http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=78&language=german>

Geraadpleegd op 25 mei 2016.

⁵⁸ Ysselstein, *East German material culture*, 35-36.

⁵⁹ Website German history docs

Einigungsvertrag (31. August 1990)

<http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=78&language=german>

Geraadpleegd op 25 mei 2016.

⁶⁰ Donald P Kommers., ‘Transitional Justice in Eastern Germany’, *Law & Social Inquiry* 22 (Wiley 1997) 829-848, aldaar 831.

⁶¹ Peter E. Quint, *The imperfect union. Constitutional structures of German unification* (Princeton University Press 2012) 167-169; Kommers, ‘Transitional Justice in Eastern Germany’, 831.

⁶² Quint, *The imperfect union*, 169-171.

Volgens het Herenigingsverdrag was het verplicht om rechters en officieren van justitie uit de voormalige DDR te screenen wanneer ze hun baan wilden behouden. Er werden 360 rechters en officieren van justitie uit de voormalige DDR, die wensten toegelaten te worden tot de rechterlijke macht van Berlijn, getoetst door een screeningscommissie. Voor goedkeuring was twee derde deel van de stemmen van de screeningscommissie nodig. Er was veel twijfel of rechters en officieren van justitie die waren opgeleid in de DDR konden voldoen aan de hoge normen van het rechtsstelsel van de BRD. Om die reden moesten zij zich inschrijven voor bijscholingslessen, die werden gegeven door westerse rechters, advocaten en professoren. Rechters en officieren uit de voormalige DDR hadden veel kritiek op dit systeem. Ze waren van mening dat ze afhankelijk waren van de goede wil van hun westerse examinatoren.⁶³

Werknemers in de publieke sector konden onder de voorwaarden van het Herenigingsverdrag worden ontslagen. Dit was het geval wanneer zij de humanitaire beginselen hadden geschonden die zijn opgenomen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens of het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten.⁶⁴ In de ogen van veel West-Duitsers waren dat daden die te maken hadden met politieke repressie of samenwerking met het ministerie van Staatsveiligheid (Stasi).⁶⁵ Veel Oost-Duitse ambtenaren, waaronder rechters en officieren van justitie werden op basis van deze verdragsbepaling ontslagen. Velen van hen dienden bezwaar in en stelden dat ze hadden gehandeld in overeenstemming met de wetten van de DDR. Die bezwaren werden afgewezen. Ambtenaren werden ook ontslagen wanneer zou worden ontdekt dat ze lid waren geweest van de regerende communistische partij (SED).⁶⁶ Bijna alle juridische professionals waren lid van die partij.

De arbeidsrechtbank van het herenigde Duitsland hield over het algemeen vast aan het standpunt dat DDR-burgers die belangrijke functies hadden bekleed binnen de SED of routinematige taken hadden uitgevoerd voor de Stasi, konden worden uitgesloten voor de meeste posities binnen het ambtenarenapparaat van het herenigde Duitsland.⁶⁷ Openbare diensten, sportclubs, ondernemingsraden en andere organisaties (in de economie, justitie en wetenschap) werden hervormd onder leiding van West-Duitsers of westerse buitenlanders. De

⁶³ Kommers, 'Transitional Justice in Eastern Germany', 836-837.

⁶⁴ Website German history docs

Einigungsvertrag, bijlage 1

<http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=78&language=german>

Geraadpleegd op 25 mei 2016.

⁶⁵ Quint, *The imperfect union*, 175.

⁶⁶ Kommers, 'Transitional Justice in Eastern Germany', 832.

⁶⁷ *Ibidem*, 832-833.

rol van de werknemers uit de voormalige DDR werd gereduceerd tot stagiaires die moesten leren met de nieuwe systemen te werken.⁶⁸

Mensen met hoge functies binnen de commandostructuur en de nationale politie van de DDR werden vervolgd. Ook zijn enkele leden van Nationale Verdedigingsraad veroordeeld. De Nationale Verdedigingsraad was een grondwettelijk orgaan dat de taak had om het beleid en de richtlijnen voor het ministerie van defensie te bepalen. Zij maakten de plannen voor het installeren van dodelijke mijnen langs de Oost-Duitse grens.⁶⁹ De meesten van hen kregen een gevangenisstraf van zes à zeven jaar.⁷⁰ Ook de Oost-Duitse grenswachters werden vervolgd. Velen van hen hadden Oost-Duitse burgers neergeschoten die probeerden de grens over te steken. In de meeste zaken was er sprake van hetzelfde patroon: 's nachts hadden de bewakers gemerkt dat een persoon er bijna in was geslaagd om de grens naar West-Duitsland over te steken. Wanneer er na geroep en waarschuwingsschoten niet werd geluisterd, schoten de grenswachters met automatische wapens, vaak met fatale gevolgen. Ten tijde van de DDR werden ze voor deze daden beloond, maar na de hereniging werden ze berecht voor moord of doodslag.⁷¹

Bovengenoemde voorbeelden illustreren een groot probleem dat ontstond na de transitie: er werd nauwelijks rekening gehouden met de gevoelens van de Oost-Duitsers. Velen van hen voelden zich gekwetst en ondergewaardeerd. Concluderend kan worden gesteld dat de transitie niet voldeed aan de verwachtingen van de Oost-Duitsers.

⁶⁸ De Rynck, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser*, 52.

⁶⁹ Quint, 'Judging the past', 304-308.

⁷⁰ Ibidem, 325.

⁷¹ Ibidem, 304-305.

Hoofdstuk 3: Ostalgie en transitie in de voormalige DDR

§ 3.1: Het ontstaan van Ostalgie

Met de hereniging leek het alsof alles dat met de DDR was verbonden, was bestemd voor de “vuilnisbelt van de geschiedenis”.⁷² Slechts enkele jaren na 1989, maakten spullen en merken uit de voormalige DDR een opmerkelijke comeback. Ostalgie manifesteerde zich voornamelijk in het kopen van producten uit de voormalige DDR die zijn teruggekeerd in nieuwe vormen. Ze werden gereproduceerd, gecommmercialiseerd en in musea geplaatst om het dagelijkse leven in de DDR te representeren.⁷³

Volgens Geraldine Ysselstein gebeurde de omslag van het omarmen van West-Duitse goederen naar het omarmen van Oost-Duitse goederen erg snel, zij ziet 1991 als beginpunt. Ook uit de enquêtes die Patricia Hogwood en Andreas Staab hebben uitgevoerd, blijkt dat het aantal Oost-Duitse huishoudens die de voorkeur gaven aan Oost-Duitse producten boven West-Duitse producten, tussen december 1990 en december 1991, is gestegen van 50% naar bijna 75%.⁷⁴ Ondanks dat Hogwood en Staab het woord Ostalgie niet letterlijk gebruiken, lijken deze voorbeelden toch de eerste tekenen van Ostalgie te zijn.

Andere auteurs, waaronder Martin Blum en Sarah Glatte, stellen dat Ostalgie pas halverwege de jaren negentig is ontstaan. De reden dat zij deze tijdsperiode kiezen, is dat in die periode veel voormalige DDR-producten hun terugkeer op de Duitse markt maakten, met groot succes. De term Ostalgie werd voor het eerst gebruikt aan het einde van de jaren 1990 in de televisie-en de consumptiecultuur.⁷⁵

Eind 1994 werd er voor het eerst een Ostalgie-party gehouden. Ook met succes, want tussen januari 1995 en oktober 1999 vonden er meer dan 100 Ostalgie-party's plaats, met in totaal ongeveer 150.000 gasten. Ook verscheen er halverwege de jaren negentig veel kleding met DDR-symbolen op de markt. Ook 'das Blauhemd', de blouse die werd gedragen door de kinderen van de Oost-Duitse communistische jeugdbeweging (Freie Deutsche Jugend), werd zeer populair.⁷⁶

⁷² Blum, 'Remaking the East German past', 229.

⁷³ Ysselstein, *East German material culture*, 44.

⁷⁴ Andreas Staab, *National identity in Eastern Germany. Inner unification or continued separation* (Praeger) 1998, 116; Patricia Hogwood, 'After the GDR: Reconstructing Identity in Post-Communist Germany', *The journal of Communist studies and transition politics* 16 (2000) 45-67, aldaar 54; Ysselstein, *East German material culture*, 44.

⁷⁵ Ysselstein, *East German material culture*, 34.

⁷⁶ Anna Saunders, Debbie Pinfold (red.), *Remembering and rethinking the GDR. Multiple perspectives and plural authenticities* (2003) 102.

Ook op de televisie werd aandacht besteed aan Oostalgie. In 2003 had elke grote Duitse televisiezender een programma over de DDR.⁷⁷ In die shows haalden Oost-Duitsers herinneringen op aan hun leven in de DDR. Er werden liedjes uit de DDR gezongen en producten uit de DDR, zoals de Trabant en wasmachine uit de jaren zestig, gedemonstreerd. Voormalige Oost-Duitsers kwamen vertellen over de vakantie in Hongarije en in de studio werd de Lipsi gedanst, het DDR-antwoord op de Rock and Roll.⁷⁸

§ 3.2: Oostalgie-producten

Vita Cola was één van de bekendste terugkerende producten. Het werd in 1957 in de DDR geïntroduceerd en was een imitatie van de westerse Coca-Cola. Ook Club-Cola keerde terug en was evenals Vita Cola destijds bedoeld als een imitatie van Coca-Cola. Veel typische DDR-producten waren in feite de oosterse variant van een westers product dat de Oost-Duitsers op televisie zagen of met kerst van hun West-Duitse familie kregen toegestuurd. Dit gold ook voor Nudossi, een chocoladepasta voor op brood. Het product werd halverwege de jaren zeventig in de DDR geïntroduceerd door de firma Vadossi. Nudossi werd in opdracht van de staat geproduceerd als de ‘Nutella van het Oosten’. Het product was enorm populair en om die reden moeilijk te verkrijgen. Na de Val van de Muur was Nudossi niet meer te koop, tot het in 1999 ineens op de markt werd gebracht door het bedrijf Hartmann uit de deelstaat Sachsen. Het werd een groot succes.⁷⁹ Een ander voorbeeld van een DDR-product dat vanaf de millenniumwisseling ontzettend veel wordt verkocht is Florena. Ook Florena was door de staat in het leven geroepen en moest dienen als de DDR-variant van het westerse Nivea. Qua uiterlijk leek het sprekend op Nivea, een wit-blauw blikje. Florena was erg populair bij de Oost-Duitsers. Ondanks dat velen van hen liever de west-Duitse Nivea wilde hebben, waren ze blij met hun Florena door de gelijkenis met Nivea. Vandaag de dag wordt Florena in heel Duitsland verkocht en krijgt het bij veel Oost-Duitsers de voorkeur boven Nivea.⁸⁰ Andere DDR-producten die een succesvolle comeback hebben gemaakt zijn Knusperflocken, Spee, Komet, Wurzener, Zetti, Mocca Fix en Spreequell.

⁷⁷ Anna Saunders, Debbie Pinfold (red.), *Remembering and rethinking the GDR. Multiple perspectives and plural authenticities* (2003) 102.

⁷⁸ Philippe Remarque, ‘Nostalgische DDR-shows zijn geen schande’, *de Volkskrant*, 9 september 2003.

⁷⁹ Huijzer, ‘Van producten uit de DDR tot ‘Ostprodukte’, 152.

⁸⁰ *Ibidem*, 153.

§ 3.3: Ostalgie en de transitie

Volgens de *Situationshypothese* waren de transitie maatregelen, die economische en sociaal-culturele problemen in voormalig Oost-Duitsland veroorzaakten, verantwoordelijk voor Ostalgie. Als reactie op de ontevredenheid en teleurstelling na de transitie zouden voormalige Oost-Duitsers een (verlate) DDR-identiteit hebben ontwikkeld, die werd geuit in Ostalgie. Om de hypothese te toetsen, ga ik in dit hoofdstuk op zoek naar een correlatie tussen Ostalgie en de ontevredenheid/teleurstelling die werd veroorzaakt door de tekortschietende transitie maatregelen. Ostalgie is lastig te meten, maar zoals reeds aangegeven in de inleiding, zou het zichtbaar kunnen zijn in kijkcijfers van Ostalgie-shows, de verkoopcijfers van Ostalgie-producten en de stemmen op (extreem) linkse partijen bij verkiezingen. Die cijfers kunnen vergeleken worden met de cijfers van zaken die belangrijk zijn voor het algemene welbevinden en ontplooiing van een individu, tevens zaken waarover voormalige Oost-Duitsers ontevreden zouden kunnen zijn: werkloosheid, de hoogte van lonen en aanzien.

§ 3.3.1: Ostalgie-shows

Ik begin met het onderzoeken van kijkcijfers van de drie grootste Ostalgie-shows per deelstaat, om die cijfers later te vergelijken met de werkloosheidscijfers per regio. Het enige nadeel aan het onderzoeken van Ostalgie-shows, is dat ze alleen werden uitgezonden in 2003 en 2004, waardoor er geen vergelijking kan worden gemaakt tussen 2003 en een X-aantal jaren later. Desalniettemin ben ik van mening dat het toch nuttige informatie kan opleveren. Mochten de kijkcijfers van Ostalgie-shows in een bepaalde deelstaat in verhouding torenhoog zijn, maar de werkloosheid in verhouding juist laag, dan kan worden geconcludeerd dat, in ieder geval op dat moment, er niet direct een correlatie is tussen werkloosheid en Ostalgie. Ik heb de kijkcijfers van de volgende shows onderzocht:

1. Die OSTalgie Show – uitgezonden door ZDF
2. Die DDR Show – uitgezonden door RTL
3. Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show – uitgezonden door Sat 1

Alle uitzendingen van deze shows zijn onderzocht. Het marktaandeel in procenten, te zien in de eerste tabel op de volgende pagina, geeft aan welk percentage van de kijkers, bij wie op dat moment de televisie aan stond, naar de betreffende Ostalgie-show keken. De marktaandelen in procenten per deelstaat, die zijn weergegeven in de tweede tabel op de volgende pagina, zijn tot stand gekomen door het gemiddelde marktaandeel van alle uitzendingen van Ostalgie-shows te berekenen. Procenten zijn afgerond op één decimaal.

Zender	Titel	Datum	Marktaandeel (%) Duitsland totaal
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	23,3
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	13,3
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	12,5
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	15,3
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	16,8
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	12,1
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	15,7
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	13,5
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	6,9
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	14,6
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	12,4
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	4,6
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	21,5

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Deelstaat	Land vóór hereniging	Marktaandeel (%) alle uitzendingen
Berlin	BRD/DDR ⁸¹	18,1
Brandenburg	DDR	20,3
Mecklenburg-Vorpommern	DDR	25,2
Sachsen	DDR	23,3
Sachsen-Anhalt	DDR	25,3
Thüringen	DDR	25,9
Baden-Württemberg	BRD	9,1
Bayern	BRD	9,4
Bremen	BRD	13,5
Hamburg	BRD	14,6
Hessen	BRD	9,9
Niedersachsen	BRD	15,4
Nordrhein-Westfalen	BRD	12,4
Rheinland-Pfalz	BRD	11,3
Saarland	BRD	9,2
Schleswig-Holstein	BRD	14,0

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Het is niet verrassend dat aan de hand van deze tabel te zien is dat Oostalgie-shows beduidend meer werden bekeken in deelstaten die tot het voormalige grondgebied van de DDR behoorden. In volgende tabel wordt door middel van categorieën aangegeven in welke

⁸¹ Berlijn werd evenals Duitsland gedeeld. Drie Westerse sectoren vormden een politieke eenheid (West-Berlijn) en Oost-Berlijn werd bestuurd door de Sovjet-Unie. In 1990 werden West-Berlijn en Oost-Berlijn één deelstaat.

deelstaten het marktaantal in procenten het hoogst was. Categorie 1 betekent het hoogste marktaandeel, categorie 5 het laagste.

Marktaandeel alle uitzendingen (%) van hoog naar laag	Deelstaat
26 – 22,1 (Categorie 1)	Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen, Sachsen-Anhalt, Thüringen
22 – 18,1 (Categorie 2)	Berlin, Brandenburg
18- 14,1 (Categorie 3)	Hamburg, Niedersachsen
14 – 10,1 (Categorie 4)	Bremen, Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Schleswig-Holstein
10 – 6,1 (Categorie 5)	Baden-Württemberg, Bayern, Hessen, Saarland

De werkloosheidscijfers per deelstaat zijn als volgt:

Deelstaat	Land vóór hereniging	Werklozen in 2004	Werklozen in 2004 in %
Berlin	BRD/DDR	297.947	19,8
Brandenburg	DDR	251.154	20,4
Mecklenburg-Vorpommern	DDR	182.915	22,1
Sachsen	DDR	396.687	19,4
Sachsen-Anhalt	DDR	263.266	21,7
Thüringen	DDR	207.725	18,1
Baden-Württemberg	BRD	340.284	6,9
Bayern	BRD	449.709	7,9
Bremen	BRD	42.347	14,4
Hamburg	BRD	84.325	11,0
Hessen	BRD	250.707	9,1
Niedersachsen	BRD	376.641	10,6
Nordrhein-Westfalen	BRD	898.416	11,2
Rheinland-Pfalz	BRD	155.111	8,6
Saarland	BRD	45.945	10,0
Schleswig-Holstein	BRD	137.861	11,1

Bron: Statistisches Bundesamt, Datenreport 2006: Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland, Auszug aus Teil 1, Erwerbstätigkeit und Arbeitslosigkeit, p. 106 (www.destatis.be), uit De Rynck, Nicht alles war gut, aber vieles war besser, 48.

In volgende tabel wordt door middel van vijf categorieën aangegeven in welke deelstaten de werkloosheid in 2004 procentueel het hoogst was en marktaantal in procenten het hoogst was. Categorie 1 betekent de hoogste werkloosheid, categorie 5 de laagste.

Werkloosheid 2004 (%) van hoog naar laag	Deelstaat
26 – 22,1 (Categorie 1)	Mecklenburg-Vorpommern
22 – 18,1 (Categorie 2)	Berlin, Brandenburg, Sachsen, Sachsen-Anhalt, Thüringen
18- 14,1 (Categorie 3)	Bremen
14 – 10,1 (Categorie 4)	Hamburg, Niedersachsen, Nordrhein-Westfalen, Schleswig-Holstein
10 – 6,1 (Categorie 5)	Baden-Württemberg, Bayern, Hessen, Rheinland-Pfalz, Saarland

Wanneer de gecategoriseerde percentagetabel van de marktaandelen van Oostalgie-shows vergeleken wordt met die van de werkloosheid, valt op dat de categorisering van de deelstaten grotendeels overeenkomt. De deelstaten met relatief de meeste Oostalgie-show kijkers, hebben ook de hoogste procentuele werkloosheid. Zo staan de voormalige Oost-Duitse deelstaten in beide gevallen in de bovenste twee categorieën, terwijl Baden-Württemberg, Bayern, Hessen en Saarland in beide gevallen in categorie 5 staan. Ook Nordrhein-Westfalen en Schleswig-Holstein staan in beide gevallen in categorie 4. Hamburg en Niedersachsen staan bij de werkloosheidscijfers in categorie 4 en bij de kijkcijfers in categorie 3, maar de verschillen zijn minimaal.

§ 3.3.2: Vita Cola

Naast kijkcijfers van Oostalgie-shows, heb ik ook de verkoop(cijfers) van één van de meest bekende Oostalgie-producten onderzocht: Vita Cola. Vita Cola wordt verkocht in de deelstaten Berlin, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern Sachsen, Sachsen-Anhalt en Thüringen. Dit zijn de voormalige Oost-Duitse deelstaten inclusief Berlin. Vita Cola wordt, net als het overgrote deel van de DDR-producten, niet in de West-Duitse deelstaten verkocht. De reden daarvoor is simpel, er is geen vraag naar DDR-producten.

In 2003 steeg de verkoop van Vita Cola met 6,3%. Die trend heeft zich voortgezet, want Lichtenauer Mineralquellen, de producent van Vita Cola, heeft laten weten dat de verkoop van het merk vanaf dat jaar ieder jaar is gestegen (beschikbare cijfers gaan tot en met

2016). Met de verkoop van 65 miljoen liter in 2009 kwam er een nieuw jaarrecord. Hoewel de totale colamarkt in de Oost-Duitse deelstaten ten opzichte van 2008 in totaal met 3,2% groeide, behaalde Vita Cola een verkoopstijging van 10%. In de deelstaten Berlin, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen en Sachsen-Anhalt is Vita-Cola het op één na bestverkopende colamerk. In Thüringen heeft Vita-Cola een marktaandeel van ruim 39% en is daarmee marktleider.⁸² Voordat deze cijfers waardevol kunnen zijn, zullen ze vergeleken moet worden met de verkoopcijfers van een ander populair cola merk. Ik heb voor Coca-Cola gekozen.

In 2003 verkocht Cola-Cola per hoofd van de bevolking ongeveer 20 liter in de voormalige Oost-Duitse deelstaten. In Thüringen verkochten ze het minst. De voormalige Oost-Duitse deelstaten bleven daarmee ver achter op het Duitse gemiddelde van 33,9 liter per hoofd van de bevolking. In 2009 verkocht Coca-Cola gemiddeld maar 28 liter per hoofd van de bevolking in Duitsland en in de voormalige Oost-Duitse deelstaten verkochten ze nog minder dan de 20 liter per hoofd van de bevolking uit 2003. Waar Vita Cola sinds 2003 ieder jaar meer verkocht, kwam Coca-Cola (op 2005 na) nooit verder dan de 33,9 liter per hoofd van de bevolking uit 2003. Er is zelfs een jaarlijkse verkoopdaling te zien van 2005 tot en met 2011.⁸³

Aan de hand van deze cijfers kan worden geconcludeerd dat de stijgende verkoopcijfers van Vita Cola, niet werden veroorzaakt door een algemene stijging van de populariteit van cola. Ik geef dan ook een sterke indicatie voor een verband tussen de stijgende verkoopcijfers van Vita Cola en het product/merk dat zij is, een merk uit de DDR. Teruggrijpend naar de theorie over redenen waarom mensen bepaalde merken/producten kopen, constateer ik dat de symbolische functie, een waarde bovenop de producteigenschappen, erg belangrijk is bij de aankoop van Vita Cola.

Opvallend is dat 80% van de ondervraagde Oost-Duitse jongeren (onder 30 jaar) in het onderzoek van Marlise Huijzer weten dat Vita Cola een ‘Ostprodukt’ is, maar dat slechts 16% van hen aangaf het product ooit te hebben gekocht.⁸⁴ Als we die cijfers naast de hoge

⁸² Website Vita Cola - UnVITAstehlich erfolgreich

<<http://www.vita-cola.de/meta/presse/mitteilung/datum/2010/04/06/unvitastehlich-erfolgreich.html>>

Geraadpleegd op 2 april 2016;

Website DGW

<<http://www.deutschegetraenkewirtschaft.de/2003/brau-und-brunnen-nach-befreiungsschlag-und-aufraumarbeiten-besenrein-fur-ubernahme/>> geraadpleegd op 1 juli 2016.

⁸³ Website Statista

<<http://de.statista.com/statistik/daten/studie/166973/umfrage/pro-kopf-verbrauch-von-cola-und-cola-mischgetraenken-in-deutschland-seit-2002/>> geraadpleegd op 2 juli 2016.

⁸⁴ Huijzer, *Der moderne Ossi und sein Ostprodukt*, 107.

verkoopcijfers leggen, betekent het dat Vita Cola vaker wordt gekocht door Oost-Duitsers die ouder zijn dan 30 jaar (en de DDR daadwerkelijk hebben meegemaakt). Op basis van die cijfers geef ik een sterke indicatie dat Oost-Duitsers die de DDR wél hebben meegemaakt sterker verlangen naar Oost-Duitse merken/producten dan Oost-Duitsers die de tijd van de DDR niet bewust hebben meegemaakt of geboren zijn in Oost-Duitsland na de hereniging.

§ 3.3.3: Stemgedrag

Net als de kijkcijfers van Oostalgie-shows en de verkoop van Oostalgie-producten, is ook het stemgedrag van de voormalige Oost-Duitsers een belangrijk gegeven om een correlatie tussen sociaaleconomische problemen en Oostalgie aan te kunnen tonen.

De enige grote écht linkse partij in Duitsland, wier gedachtegoed het meest is te vergelijken met het socialisme in de DDR, is Die Linke. Ze is een socialistische partij met een DDR-verleden. Die Linke is in 2007 ontstaan uit een fusie van de PDS en de WASG (Arbeit & soziale Gerechtigkeit – Die Wahlalternative, in 2004 opgericht door ontevreden SPD- en vakbondsleden). De PDS was de opvolger partij van de communistische SED. Na de hereniging vormde de SED zich om tot Partei des Demokratischen Sozialismus. Binnen Die Linke zijn verschillende stromingen te onderscheiden, waaronder het Kommunistische Plattform (socialistisch/marxistisch van aard) en de Antikapitalistische Linke (tegen elke vorm van het kapitalisme).⁸⁵ In de tabel op de volgende pagina worden stemmen op de PDS/Die Linke in percentage per deelstaat bij de Bondsdagverkiezingen van 2002, 2005, 2009, 2013 en 2017 weergegeven.

⁸⁵ Website Duitsland Instituut
<<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/192/die-linke>> Geraadpleegd op 3 juli 2016.

Deelstaat	Land vóór hereniging	2002	2005	2009	2013	2017
Berlin	BRD/DDR	14,5%	17,4%	20,7%	18,7%	18,8%
Brandenburg	DDR	20,6%	27%	29,7%	23,9%	17,2%
Mecklenburg-Vorpommern	DDR	16,4%	23,3%	29,5%	23,6%	17,8%
Sachsen	DDR	17,7%	22,3%	24,2%	21,5%	16,1%
Sachsen-Anhalt	DDR	15,8%	25,5%	32,0%	25,4%	17,7%
Thüringen	DDR	19,0%	25,4%	29,1%	24,3%	16,9%
Baden-Württemberg	BRD	0,9%	3,1%	6,4%	4,2%	6,4%
Bayern	BRD	0,6%	2,9%	5,8%	3,4%	6,1%
Bremen	BRD	1,9%	7,1%	12,7%	8,7%	13,4%
Hamburg	BRD	1,6%	4,7%	9,7%	7,5%	12,2%
Hessen	BRD	1,3%	4,2%	7,1%	5,3%	8,1%
Niedersachsen	BRD	1,0%	3,5%	7,5%	4,3%	7,0%
Nordrhein-Westfalen	BRD	1,1%	4,2%	7,1%	5,1%	7,5%
Rheinland-Pfalz	BRD	0,9%	4,7%	8,1%	4,8%	6,8%
Saarland	BRD	1,1%	17,3%	18,4%	8,7%	12,9%
Schleswig-Holstein	BRD	1,2%	2,8%	7,1%	4,1%	7,3%

Bron: www.bundeswahlleiter.de

Aan de hand van de informatie in de tabel is te zien dat het percentage stemmen op Die Linke in de voormalige Oost-Duitse deelstaten (inclusief Berlin) drie Bondsdagverkiezingen op rij een sterke groei doormaakte. In 2013 en 2017 daalde het aantal stemmen op Die Linke voor het eerst in ruim 10 jaar, hetgeen te verklaren valt door de deelname van de AfD aan de Bondsdagverkiezingen vanaf 2013. Ook valt op dat de PDS/Die Linke in de voormalige West-Duitse deelstaten beduidend minder stemmen krijgt.

§ 3.4: Terugkoppeling naar *Situationshypothese*

Volgens de aanhangers van de *Situationshypothese* veroorzaakten tekortschietende transitie maatregelen de economische en sociaal-culturele problemen die hebben geleid tot Ostalgie. Om te onderzoeken of Ostalgie werd veroorzaakt door de sociaaleconomische nasleep van de transitie, worden de Ostalgie-cijfers uit de vorige paragrafen naast cijfers gelegd van zaken waarover de Oost-Duitsers ontevreden waren en die een grote impact op hun leven/algemeen welbevinden hadden: de werkloosheid en de hoogte van lonen. In de grafiek op de volgende pagina zijn de werkloosheidscijfers te zien.

Arbeitsmarkt

Registrierte Arbeitslose, Arbeitslosenquote¹ nach Gebietsstand

Jahr	Deutschland		Früheres Bundesgebiet ²		Neue Länder einschließlich Berlin	
	Arbeitslose Anzahl	Arbeitslosen- quote ¹ %	Arbeitslose Anzahl	Arbeitslosen- quote ¹ %	Arbeitslose Anzahl	Arbeitslosen- quote ¹ %
2017	2 532 837	6,3	1 894 294	5,8	638 543	8,4
2016	2 690 975	6,8	1 978 672	6,2	712 303	9,4
2015	2 794 664	7,1	2 020 503	6,4	774 162	10,3
2014	2 898 388	7,5	2 074 553	6,7	823 835	11,0
2013	2 950 338	7,7	2 080 342	6,7	869 995	11,6
2012	2 897 126	7,6	1 999 918	6,6	897 209	11,9
2011	2 976 488	7,9	2 026 545	6,7	949 943	12,6
2010	3 238 965	8,6	2 227 473	7,4	1 011 492	13,4
2009	3 414 992	9,1	2 314 215	7,8	1 100 777	14,5
2008	3 258 954	8,7	2 138 778	7,2	1 120 175	14,6
2007	3 760 586	10,1	2 475 528	8,3	1 285 058	16,7
2006	4 487 305	12,0	3 007 158	10,2	1 480 146	19,2
2005	4 860 909	13,0	3 246 755	11,0	1 614 154	20,6
2004	4 381 281	11,7	2 782 759	9,4	1 598 522	20,1
2003	4 376 795	11,6	2 753 181	9,3	1 623 614	20,1

Bron: *www.destatis.de*,

Registrierte Arbeitslose, Arbeitslosenquote nach Gebietsstand

Te zien is dat de werkloosheid in de voormalige DDR hoger is dan in de voormalige BRD, maar dat werkloosheid in de voormalige DDR harder daalt dan het landelijk gemiddelde.⁸⁶

De Rabobank deed onderzoek naar de verschillen op het gebied van brutoloon per uur de voormalige BRD en DDR. In vrijwel alle sectoren, met uitzondering van de landbouwsector, zijn de lonen in de voormalige DDR fors lager. Wel groeiden de brutolonen per uur het afgelopen decennium relatief gezien sterker in de voormalige DDR dan in de BRD.⁸⁷

Het feit dat de economische situatie in de voormalige DDR het afgelopen decennium is verbeterd (dalende werkloosheid en stijgende lonen), betekent niet dat er geen correlatie kan zijn tussen de economische problemen na de transitie en de groei van Oostalgie. Mensen zouden namelijk van mening kunnen zijn dat, ondanks de loonstijging en werkloosheidsafname van het afgelopen decennium, hun lonen nog steeds te laag zijn en de werkloosheid nog steeds te hoog is. Beide lopen immers nog steeds achter op de voormalige BRD en zijn in vergelijking met de DDR sterk veranderd, toen had vrijwel iedereen werk.

⁸⁶ Website Duitslandnieuws

<<http://duitslandnieuws.nl/blog/2014/02/13/minder-werklozen-oost-duitsland-dus-solidariteitsgeld-uit-het-westen-kan-3/>> Geraadpleegd op 4 juli 2016.

⁸⁷ Website Rabobank - Kennis en Economisch Onderzoek

<<https://economie.rabobank.com/publicaties/2015/juni/duitsland-regionale-verschillen-in-de-economische-structuur/>> Geraadpleegd op 4 juli 2016.

Deze bewering wordt ondersteund in het jaarlijkse regeringsrapport over de stand van de Duitse eenheid uit 2017. In dit rapport wordt gesteld dat de Oost-Duitse economie nog steeds erg achterloopt op de West-Duitse en dat het inhaalproces een behoorlijke vertraging heeft opgelopen. Om die reden voelen burgers zich met name in de economisch zwakke regio's buitengesloten en achtergesteld.⁸⁸ Ook Katja Neller deed voor haar boek *DDR-Nostalgie* onderzoek naar de tevredenheid van Oost-Duitsers na de hereniging en concludeert dat een groot deel van de DDR-bevolking van mening is dat de levensstandaard en inkomensverdeling beter was ten tijde van de DDR.⁸⁹

Professor Paul de Beer gaf in zijn theorie aan dat werk zeer belangrijk is voor het voor het welbevinden van een individu, de mogelijkheid biedt om zich te ontplooiën en bijdraagt aan sociale integratie en maatschappelijke participatie. Op basis van de theorie van De Beer, de nog steeds hogere werkloosheid en lagere inkomens in het Oosten, de wetenschap dat de werkloosheid ten tijde van de DDR minimaal was en het gevoel van sociale achterstelling en teleurstelling (door ontslagen, screenings, proeftijden), geef ik een sterke indicatie voor een correlatie tussen sociaaleconomische moeilijkheden na de transitie en Oostalgie.

⁸⁸ Website Duitsland Instituut
<<https://duitslandinstituut.nl/artikel/22684/rapport-inhaalproces-oost-duitse-economie-flink-vertraagd>>
Geraadpleegd op 1 juni 2018.

⁸⁹ Neller, *DDR-Nostalgie*, 185.

Hoofdstuk 4: Ostalgie en identiteit in de voormalige DDR

Geschiedschrijving heeft grote invloed op de samenleving, omdat de interactie tussen de samenleving en haar verleden oneindig is. De samenleving wordt gevormd door de inzet van historici, die zich inspannen om collectieve herinneringen van een samenleving te beïnvloeden en de plichten van mensen in een samenleving te definiëren. Historici bepalen onder andere wat mensen bij elkaar houdt, wat hun identiteit vormt en wat hen tot een volk maakt dat zich van andere volken onderscheidt. Historici geven het groepsgeheugen en de zelfperceptie van de samenleving vorm.⁹⁰ Geschiedisonderwijs is een belangrijke factor in het vormen van een nationale identiteit, middels het verleden kan een natie namelijk haar bestaan legitimeren. Het verleden kan gevoelens van nationale verbondenheid creëren, door naar grootse periodes te refereren of gemeenschappelijke vijanden aan te wijzen. Het ontstaan van geschiedwetenschap speelde een belangrijke rol bij de vorming van nieuwe natiestaten in de negentiende eeuw. Sindsdien worden alle scholieren voorzien van een historisch kader van hun nationale verleden en op die manier draagt het schoolvak geschiedenis bij aan de creatie van groepsidentiteit.⁹¹

§ 4.1: Historische context

Geschiedschrijving wordt door veel auteurs genoemd als een belangrijk middel dat de SED op een nuttige manier inzette om een DDR-identiteit te creëren en haar staat te legitimeren. De DDR had vanaf het begin van haar bestaan vastgehouden aan het doel om uiteindelijk een socialistisch, herenigd Duitsland te creëren. Hierbij stond de lange termijn ontwikkeling naar het socialisme centraal. Halverwege de jaren zestig begon dit langzaam te veranderen, waarbij de DDR opschoof in de richting van een twee staten-concept. Begin jaren zeventig kwam die ontwikkeling in een stroomversnelling. Na de Bondsdagverkiezingen van 28 september 1969, werd Willy Brandt bondskanselier van de BRD. Brandt koos voor een nieuwe politiek, de *Neue Ostpolitik*. Hiermee streefde de Bondsrepubliek naar normalisering en verbetering van de betrekkingen tussen de BRD en de Oostbloklanden. De *Neue Ostpolitik* van Brandt stond haaks op de *Westintegration* van zijn voorganger, Konrad Adenauer. Er moest voorzichtige toenadering komen, *Wandel durch Annäherung*, van de BRD tot de DDR, Oost-Europa en vooral de Sovjet-Unie.⁹² Vanuit Moskou werd druk uitgeoefend op de DDR

⁹⁰ Olayemi Jacob Ogunniyi, *The impact of history on the society* (Pretoria 2012) 79.

⁹¹ Leon de Bruin, *Geschiedisonderwijs en de nationale identiteit* (Utrecht 2011) 13-14.

⁹² Hagen Schulze, *Kleine deutsche Geschichte* (München 2007) 252.

om mee te werken met de politiek van Brandt. De relatie van de Sovjet-Unie met de VS en BRD zou verbeteren wanneer de beide Duitslanden betere contacten kregen. Honecker's voorganger, Walter Ulbricht, wilde niet meewerken aan betere betrekkingen tussen beide Duitslanden. Om die reden moest Ulbricht in 1971 wijken voor Erich Honecker.⁹³

Op politiek gebied werden, onder druk van Moskou, de internationale contacten met het westen en de westerse wetenschap hersteld. Een bekend verdrag is het *Grundlagenvertrag* uit 1972. Hierin legden de DDR en BRD de onschendbaarheid van de Duits-Duitse grens vast. Er werd afgezien van onderling geweld en elkaars bestaan zou vanaf nu worden gerespecteerd. Door de ondertekening van dit verdrag erkenden ook veel andere landen de DDR. De DDR werd, net als de BRD, in 1973 lid van de Verenigde Naties. Door de economische voordelen aan het *Grundlagenvertrag*, kreeg de DDR-bevolking iets meer vrijheden.⁹⁴

Door de relatieve normalisering van de betrekkingen tussen de DDR en het Westen en de erkenning als soevereine staat, moest de DDR vanaf dat moment opzoek naar een manier om zich als een soevereine nationale staat te profileren. Het idee dat ook West-Duitsland uiteindelijk socialistisch zou worden en beide staten herenigd konden worden, viel met de ontwikkelingen in het begin van de jaren zeventig weg. Waar de DDR zich lange tijd had vastgehouden aan een gemeenschappelijke identiteit met de BRD, met als uiteindelijk doel een socialistisch herenigd Duitsland, moest de DDR op zoek naar een nieuwe identiteit, waarbij de binding met de BRD niet meer bestond. De SED gebruikte de geschiedschrijving om die nieuwe, nationale identiteit te legitimeren en kracht bij te zetten.

§ 4.2: Identiteitscreatie via geschiedschrijving

Op 7 september 1950 liet de leider van de Oost-Duitse communistische partij, Walter Ulbricht, het paleis van de Hohenzollern in het centrum van Berlijn opblazen. Hiermee brak hij letterlijk en figuurlijk met het Duitse verleden. In de 'beginjaren' van de DDR stond het antifascisme centraal in de gemeenschappelijke identiteit. De DDR zei in 1958 de 'ideologische coëxistentie' met het westen vaarwel en schakelde haar geschiedschrijvers en politicologen in als propagandamedewerkers. Zij moesten meehelpen aan het fabriceren van een eigen socialistische identiteit en geschiedenis, ten opzichte van de BRD en in het buitenland.⁹⁵ Gemeenschappelijke identiteit wordt gecreëerd in het verleden, door gedeelde herinneringen, een gevoel van een samenleving in tegenspoed en het gevoel van een

⁹³ Dieter Richter, *Taschenatlas DDR. Geographie, Geschichte, Politik* (Braunschweig 1990) 102-105.

⁹⁴ Richter, *Taschenatlas DDR*, 102-103.

⁹⁵ Beatrice de Graaf, 'Goodbye Lenin', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 530-552, 530.

gemeenschappelijke bestemming. Ter ondersteuning en versterking van deze waarden, maakte de DDR gebruik van mythes.⁹⁶ Beide Duitse staten hadden door toedoen van Hitler geen acceptabele geschiedenis meer om nationale trots uit te putten. In de DDR werd dit opgelost door het introduceren van de antifascistische mythe.⁹⁷ Deze stelde dat de arbeiders en boeren lang waren onderdrukt door kapitalisten, Junkers, imperialisten en fascistten, tot zij uiteindelijk werden bevrijd door de Sovjet-Unie.⁹⁸ In de geschiedschrijving maakte de DDR gebruik van een typisch marxistische benadering van het naziregime. Zo stond in de geschiedschrijving centraal dat het fascisme was overwonnen door de arbeidersklasse, terwijl de condities ervoor aanwezig bleven in de kapitalistische en imperialistische BRD: ‘Nach dem Wiedererstehen des Imperialismus in Westdeutschland, der Eingliederung der Bundesrepublik in die NATO (...)’.⁹⁹ De opkomst en het succes van het nationaalsocialisme waren de schuld van de burgerij, die zich van haar machtspositie probeerde te verzekeren.¹⁰⁰

De Duitse deling werd gepresenteerd als een antifascistische maatregel. Wanneer er in de DDR over het nazitijdperk werd geschreven, werd de DDR in een soort slachtofferrol geplaatst. De DDR-historiografie van de jaren zestig hield voor dat de communisten het slachtoffer waren van de fascistische kapitalisten. De DDR was om die reden niet schuldig aan de nazimisdaden, de BRD daarentegen wel. In geschiedenisboeken werd de imperialistische BRD als schuldige aangewezen, met titels als: ‘Die imperialistischen Ziele der deutschen Monopolbourgeoisie im Kriege’¹⁰¹ en ‘Die Pläne der faschistisch-imperialistischen Weltherrschaft’.¹⁰² Beschrijvingen van de nazimisdaden, zoals bijvoorbeeld het doden van Joden, kwamen in de DDR-historiografie bijna nooit voor. In beide, zeer uitgebreide, schoolboeken uit 1965 en 1969 die ik las, werd er niks over dit onderwerp geschreven. Daarentegen werden mensen die verzet boden tegen het naziregime, in de DDR-historiografie verheerlijkt.¹⁰³ De DDR creëerde een duidelijk beeld van wie de helden en

⁹⁶ Mary Fulbrook, *Myth-making and national identity. Myths and nationhood* (New York 1997) 74.

⁹⁷ Alan Nothnagle, ‘From Buchenwald to Bismarck: Historical Myth-Building in the German Democratic Republic, 1945-1989’, *Central European History* 26 (Cambridge University Press 1993) 91-113, 100.

⁹⁸ Fulbrook, *Myth-makings and national identity*, 75; Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse*, 254.

⁹⁹ Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse* (Volkseigener Verlag Berlin 1969) 316.

¹⁰⁰ Patrick Dassen, Barend Verheijen, Friso Wielenga (eds.), *Gedeeld verleden. Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999) 131; Verbeeck, Georgi, *Geschiedschrijving en politieke cultuur. De weg naar het fascisme in het geschiedenisbeeld van de DDR* (Leuven 1992) 125-145; Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse*, 295.

¹⁰¹ Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse* 251; P. Betts, ‘The twilight of the idols. East German memory and material culture’, *The Journal of Modern History* 72 (2000) 731-765, 735-736.

¹⁰² Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse*, 254.

¹⁰³ Peter Edel, Fred Wander, Jurek Becker, ‘Unsere Geschichte?’ Probleme der Holocaust-Darstellung unter DDR-Bedingungen’, *Monatshefte University of Wisconsin Press* 98 (2006) 403-425, 406-408.

vijanden waren. De helden waren de SED, het Oost-Duitse volk en de Sovjet-Unie: ‘Der Sieg der Antihitlerkoalition, für den die Sowjetarmee und das Sowjetvolk die meisten Opfer brachten, bewahrte Millionen Menschen der Erde vor einem Sklavendasein. Er rettete ganze Völker und Volksgruppen vor der ihnen drohenden Ausrottung oder Verschleppung’.¹⁰⁴ Schurken werden gehaald uit het naziverleden, maar ook uit het eigentijdse westen en de BRD. De BRD werd gerepresenteerd als een aanwezige dreiging, omdat het land zou staan voor militarisme, kapitalisme, imperialisme en fascisme.¹⁰⁵ In de eerste twee decennia van haar bestaan profileerde de DDR zich als de enige juiste staat van het Duitse volk en als het ideale model voor een toekomstig herenigd socialistisch Duitsland. Een eigen socialistische Duitse identiteit en geschiedenis ten opzichte van de BRD stond centraal.¹⁰⁶ Met trots werd aangekondigd dat de strijd van alle revolutionaire en vooruitgangsgezinde stromingen in het verleden, zoals kettters en hervormers in de late middeleeuwen, boerenopstandelingen in de zestiende eeuw, Pruisische hervormers tijdens de Franse Revolutie, de arbeidersbeweging en het opkomende socialisme in de negentiende eeuw en de communisten in de twintigste eeuw, resulteerde in de stichting van de DDR. Het communisme was het eindstation van de Duitse geschiedenis.¹⁰⁷

De traditielijn van de DDR beperkte zich tot de Duitse Boerenoorlog, de Pruisische hervormingen, de arbeidersopstand van 1848, de Novemberrevolutie van 1918 en de strijd tegen het fascisme.¹⁰⁸ De Duitse Boerenoorlog (1524-1525), een opstand van boeren en lage edelen in het Zwarte Woud (destijds gelegen in het Heilige Roomse Rijk), waarbij boeren zich probeerden los te maken uit – in de ogen van de DDR – kapitalistische structuren, werd gestileerd als het hoogtepunt in de geschiedenis van de DDR.¹⁰⁹

De Pruisische hervormingen waren een reeks grondwettelijke en administratieve hervormingen kort na de Franse Revolutie. Ze waren een reactie op de nederlaag van Pruisen tegen Napoleon in de Slag bij Jena en Auerstedt in 1806.¹¹⁰ In Frankrijk was het feodale systeem afgeschaft en bestond het idee dat er rechten en vrijheden aan mensen moesten worden toegekend. Pruisen was bang voor een soortgelijke revolutie als de revolutie in

¹⁰⁴ Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse*, 254.

¹⁰⁵ Fulbrook, *Myth-makings and national identity*, 79-82.

¹⁰⁶ De Graaf, ‘Goodbye Lenin’, 530.

¹⁰⁷ Dassen e.a., *Gedeeld verleden*, 133.

¹⁰⁸ Jan Herman Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung. Höhepunkte aus der deutschen Geschichte als Paradigmen politischen Wandels. Luther, Friedrich II. und Bismarck* (Rijksuniversiteit Groningen 1992) 140.

¹⁰⁹ Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung*, 142.

¹¹⁰ Hagen Schulze, *Kleine deutsche Geschichte*, 87.

Frankrijk van 1789 en voerde om die reden ook hervormingen door.¹¹¹ De belangrijkste hervormingen vonden plaats op het gebied van wetgeving, het leger en onderwijs. Zo werd de lijfeigenschap afgeschaft, mochten boeren zelf ook land bezitten en hield de staat toezicht op alle scholen en werd de leerplicht strikter gehandhaafd.¹¹² Aan deze hervormingen werd veel positieve aandacht geschonken in de geschiedenis van de DDR, omdat ze zeer vooruitgangsgezinnd waren en mogelijkheden van sociale vooruitgang creëerden voor “gewone” burgers, zoals bijvoorbeeld de vergemakkelijking van de toegang tot onderwijs. Tijdens de arbeidersopstand van 18 maart 1848 werd gevochten voor onder andere de afschaffing van het lijfeigenschap.¹¹³ In de DDR werd dit gezien als de strijd van boeren om zich los te maken uit bepaalde kapitalistische structuren en om die reden belangrijk geacht voor hun geschiedenis. Met de Novemberrevolutie in 1918 werd keizer Wilhelm II afgezet en de Weimar Republiek gesticht. Deze gebeurtenis werd in de DDR als zeer belangrijk geacht, omdat hiermee een einde kwam aan de keizerlijke overheersing in Pruisen. Ook werd op 31 december 1918 de KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) gevormd.¹¹⁴ De strijd tegen het fascisme, ook al besproken in de mythevorming, werd gezien als de strijd tegen het kapitalistisch systeem. In de DDR-geschiedschrijving stond centraal dat het fascisme was overwonnen door de arbeidersklasse.¹¹⁵

Naast de gebeurtenissen uit de Duitse geschiedenis die in de DDR positief werden gepresenteerd, waren er ook gebeurtenissen die in de DDR zeer negatief werden afgeschilderd. Het meest opvallende voorbeeld hiervan is de geschiedenis van Pruisen.¹¹⁶ Vaak werd er een lijn van Frederik de Grote¹¹⁷, via Bismarck en keizer Wilhelm II, naar Hitler getrokken.¹¹⁸ De voornaamste reden dat de Pruisische geschiedenis (waaronder Frederik de Grote, Bismarck en keizer Wilhelm II) zeer negatief werden beschreven, is dat de DDR de historische verantwoording van het nationaalsocialisme in de Pruisen zag.¹¹⁹ Frederik de Grote zou ervoor hebben gezorgd dat het burgerdom haar macht kon behouden. Belangrijke onderdelen van de Pruisische economie waren het feodale systeem en het

¹¹¹ Jürgen Kloosterhuis, Sönke Neitzel, *Krise, Reformen und Militär. Preußen vor und nach der Katastrophe von 1806* (Berlin 2009) 76-87.

¹¹² Ibidem, 103-108.

¹¹³ Laurenz Müller, *Diktatur und Revolution. Reformation und Bauernkrieg in der Geschichtsschreibung des "Dritten Reiches" und der DDR* (Stuttgart 2004) 217-231.

¹¹⁴ Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung*, 56.

¹¹⁵ Dassen e.a., *Gedeeld verleden*, 131

¹¹⁶ Wolfgang Neugebauer, *Das 17. und 18. Jahrhundert und große Themen der Geschichte Preußens: Band 1* (De Gruyter, Berlijn 2009) 100.

¹¹⁷ Frederik de Grote was koning van Pruisen van 1740 tot 1786.

¹¹⁸ Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung*, 140.

¹¹⁹ Ibidem, 159.

particularisme, twee dingen die niet strookten met de ideologie van de DDR.¹²⁰ De politiek van Bismarck en keizer Wilhelm II werd in de late jaren vijftig negatief beschreven, omdat zij met hun politiek de democratie zouden hebben geruïneerd. Hen werd verweten dat ze met hun agressieve, expansionistische en imperialistische politiek de Eerste Wereldoorlog veroorzaakten.¹²¹

§ 4.3: Verandering in de geschiedschrijving

Na 1971 veranderde de waardering en symbolische betekenis van bepaalde gebeurtenissen en personen uit het Duitse verleden. Een grondwetswijziging van 1974 schraptte iedere verwijzing naar de Duitse natie en plaatste er de DDR-natie voor in de plaats. Langzaam keerde de geschiedschrijving van de DDR terug tot de algemene Duitse geschiedenis.¹²²

De geschiedenis van Pruisen kreeg na 1971 veel meer aandacht dan voorheen. Sterker nog, waar de geschiedenis van Pruisen voorheen in verband werd gebracht met het nationaalsocialisme, werd er nu zeer positief over geschreven. Er verschenen boeken en essays als 'Preußen und die deutsche Geschichte', waarin een positief beeld van de Frederik de Grote werd gegeven.¹²³ De militaristische despoot van vóór 1971 maakte plaats voor een man met talent. In de geschiedschrijving werd nu benadrukt dat de belangrijke Pruisische Hervormingen in feite door het beleid van Frederik de Grote mogelijk werden. Daarmee kon het feodalisme worden afgeschaft, hetgeen een zeer belangrijk aspect was in de ideologie van de DDR. Aan de vele oorlogen die hij heeft gevoerd, werd simpelweg geen aandacht meer besteed.¹²⁴ Het fascisme werd nog steeds verbonden aan het kapitalistische systeem, maar werd gezien als een op zichzelf staande historische gebeurtenis. De wortels van het fascisme in de geschiedenis van Pruisen, waren verdwenen.

Ook het beeld van Bismarck en keizer Wilhelm II werd na 1971 totaal veranderd. De imperialistische manier waarop Bismarck politiek bedreef werd als een voorbeeld gezien voor de DDR, dat in 1971 in de kinderschoenen stond wat betreft het leggen van contacten met het buitenland als nationale soevereine staat. In geschiedenisboeken werd vaak benadrukt dat Bismarck na de stichting van het Duitse Keizerrijk in 1871 meerdere malen had geprobeerd

¹²⁰ Hans Alexander Krauss, *Die Rolle Preußens in der DDR-Historiographie. Zur Thematisierung und Interpretation der preußischen Geschichte durch die ostdeutsche Geschichtswissenschaft* (Frankfurt am Main 1993) 27-31; Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung*, 162.

¹²¹ Ibidem, 165-166.

¹²² Dassen e.a., *Gedeeld verleden*, 135; De Graaf, 'Goodbye Lenin', 530.

¹²³ Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung*, 273.

¹²⁴ Ibidem, 256.

om goede betrekkingen met buurland Rusland op te bouwen.¹²⁵ De pogingen van Bismarck om een band met Rusland op te bouwen, paste perfect in het geschiedeniskader van de DDR. Ook het Pruisen en het Duitse Keizerrijk van Bismarck en Wilhelm II bevonden zich grotendeels op het grondgebied van de DDR. Opnieuw wilde de SED de DDR historische wortels geven. Wanneer de burgers wisten dat ze leefden op het historische grondgebied van hun staat, zo zouden ze zich verbonden voelen met hun geschiedenis.¹²⁶

Martin Luther werd in de geschiedschrijving van vóór 1971 nauwelijks genoemd. Na 1971 veranderde dit en werd hij in de revolutionaire traditielijn opgenomen en massaal positief gepresenteerd.¹²⁷ De belangrijkste reden dat Luther na 1971 in de traditielijn werd opgenomen, is dat in een groot aantal steden in de DDR het Lutheranisme werd aangehangen. Een positief, zelfs heroïsch, beeld van Luther moest de DDR historische wortels geven en een gevoel van gemeenschappelijke identiteit bij de burgers creëren.

§ 4.4: Geschiedschrijving en *Sozialisationshypothese*

Na de bovenstaande uiteenzetting over geschiedschrijving en geschiedenisonderwijs in de DDR, moet deze teruggekoppeld worden naar de te toetsen hypothese, om een inschatting te maken of, en zo ja in welke mate, de identiteitsvorming die gecreëerd is door middel van geschiedschrijving van invloed is op het ontstaan van Oostalgie.

Aan de geschiedenisboeken uit de DDR is te zien dat ze haar geschiedschrijvers inzette om het bestaan van de staat te legitimeren en de nationale identiteit kracht bij te zetten. Hetgeen in mijn ogen problematisch is in de manier waarop de DDR zichzelf historische wortels gaf, is dat de DDR in haar geschiedschrijving geen rekening lijkt te houden met het feit dat een deel van haar bevolking was geschoold en opgevoed vóór de deling en dat zij om die reden een ander beeld van de geschiedenis had. Toen ze relatief kort na de deling de mythe in het leven riepen dat de BRD een bedreiging vormde, omdat ze zou staan voor militarisme, kapitalisme, imperialisme en fascisme, was er in de geschiedschrijving geen ruimte voor de positieve herinneringen die veel Oost-Duitsers hadden aan de tijd voor de deling. Bovendien hadden veel Oost-Duitsers familie die in de BRD woonden en hadden sommigen er zelfs gewoond of gewerkt. Ook de rigoureuze omslag na 1971, zal de geloofwaardigheid van de geschiedschrijving niet ten goede zijn gekomen. Bovendien hadden

¹²⁵ Brinks, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung*, 260; Volk und Wissen, *Geschichte 9* (Volkseigener Verlag Berlin 1982) 124.

¹²⁶ Ibidem, 274.

¹²⁷ Osburg, Florian, *Tafelbilder im Geschichtsunterricht* (Volkseigener Verlag Berlin 1978) 79.

veel Oost-Duitsers de weg naar nationaalsocialisme zelf meegemaakt en wisten zij dat dit niet alleen de schuld was van de West-Duitse elite. Echter, een grote groep mensen die zijn geboren en/of opgegroeid de DDR, heeft de tijd vóór de deling niet meegemaakt en is voor hun beeld van de geschiedenis grotendeels afhankelijk van het geschiedenisonderwijs. Bij deze groep geef ik een sterke indicatie voor een correlatie tussen het geschiedenisonderwijs en Oostalgie, omdat deze groep louter is opgegroeid met het groepsgeheugen en de zelfperceptie van de samenleving die de DDR-historici hen hebben voorgeschoteld. De gedeelde herinneringen en het referentiekader van deze groep is louter gebaseerd op een leven in de DDR. Hun referentiekader en collectieve geheugen strookte niet met wat ze zagen en lasen na de hereniging, waardoor ze in mijn ogen in een vacuüm terecht moeten zijn gekomen.

Conclusie

Na de hereniging ontstond Oostalgie, de nostalgie naar het dagelijkse leven, de waarden en de verworvenheden van de DDR-periode. Binnen de historiografie is geen eenduidige verklaring voor dit fenomeen. Er zijn twee hypothesen, die allebei in dit onderzoek werden getoetst.

Volgens de aanhangers van de *Situationshypothese* veroorzaakten de transitie maatregelen de economische en sociaal-culturele problemen die uiteindelijk hebben geleid tot Oostalgie. Om die bewering te toetsen, heb ik onderzoek gedaan naar de aard en impact van de transitie maatregelen. Ook heb ik kijkcijfers, verkoopcijfers en stemgedrag onderzocht. Daaruit bleek dat Oostalgie in 2003 en 2004, geografisch gezien, op basis van de kijkcijfers van Oostalgie-shows, overeenkwam met de regionale werkloosheid. Uit onderzoek naar de verkoopcijfers van Vita Cola bleek dat de verkoop van dat product was gestegen, terwijl dat bij een ander groot cola-merk (Coca-Cola) niet het geval was. Ook de stemmen op de linkse politieke partij Die Linke stegen van 2002 tot en met 2009 enorm. In 2013 en 2017 waren het aantal stemmen op Die Linke weliswaar lager dan in 2009 (mede veroorzaakt door de deelname van de AfD), maar nog altijd was het een stuk hoger dan tien jaar ervoor. Daaruit concludeer ik dat Oostalgie, het gevoel van terugverlangen naar de DDR, steeds verder is gegroeid.

Deze cijfers werden gekoppeld aan cijfers van zaken waarover de Oost-Duitsers ontevreden waren: de werkloosheid en de hoogte van lonen. Ook de sociaal-culturele problemen werden onderzocht. Ondanks dat de werkloosheid het afgelopen decennium continu is gedaald en de lonen continu zijn gestegen, zie ik hier een correlatie tussen werkloosheid en Oostalgie. Zoals professor Paul de Beer in zijn theorie aangaf, is werk zeer belangrijk voor het welbevinden van een individu, de mogelijkheid biedt om zich te ontplooiën en bijdraagt aan sociale integratie en maatschappelijke participatie. Op basis van de theorie van De Beer, de nog steeds hogere werkloosheid en lagere inkomens in het Oosten in vergelijking met het Westen, de wetenschap dat de werkloosheid ten tijde van de DDR minimaal was en het gevoel van sociale achterstelling en teleurstelling (door ontslagen, screenings, proeftijden), geef ik een sterke indicatie voor een correlatie tussen sociaaleconomische moeilijkheden na de transitie en Oostalgie. Ik leg binnen de *Situationshypothese* de nadruk op sociaal-culturele problemen als veroorzaker van Oostalgie, en sluit mij aan bij Markus von Feldenkirchen, Dominic Boyer, Eckhard Jesse en Richard

Schröder. De reden daarvoor is dat ik van mening ben dat de economische situatie sterk is verbeterd in vergelijking met kort na de hereniging.

De tweede hypothese die werd getoetst, gaat ervan uit dat Oostalgie is ontstaan vanuit de socialisatie en identiteitsvorming ten tijde van de DDR. Om die hypothese te toetsen, heb ik onderzocht hoe de SED een identiteit bij haar burgers trachtte te creëren via geschiedschrijving. Aan de geschiedenisboeken uit de DDR is te zien dat ze haar geschiedschrijvers inzette om het bestaan van de staat te legitimeren en de nationale identiteit kracht bij te zetten. Hetgeen in mijn ogen problematisch is in de manier waarop de DDR zichzelf historische wortels gaf, is dat de DDR in haar geschiedschrijving geen rekening lijkt te houden met het feit dat een deel van haar bevolking was geschoold en opgevoed vóór de deling en dat zij om die reden een ander beeld van de geschiedenis had. Echter, een grote groep mensen die zijn geboren en/of opgegroeid in de DDR, heeft de tijd vóór de deling niet meegemaakt en is voor hun beeld van de geschiedenis grotendeels afhankelijk van het geschiedenisonderwijs. Bij deze groep geef ik een sterke indicatie voor een correlatie tussen het geschiedenisonderwijs en Oostalgie, omdat deze groep louter is opgegroeid met het groepsgeheugen en de zelfperceptie van de samenleving die de DDR-historici hen hebben voorgeschoteld. De gedeelde herinneringen en het referentiekader van deze groep is louter gebaseerd op een leven in de DDR. Hun referentiekader en collectieve geheugen strookte niet met wat ze zagen en lazen na de hereniging, waardoor ze in mijn ogen in een vacuüm terecht moeten zijn gekomen.

Ik zet mij af tegen Raj Kollmorgen, die beweerde dat er socialistische identiteit bij de Oost-Duitsers bestond die al was gecreëerd aan het einde van de jaren zestig en vanaf dat moment altijd heeft bestaan. Ik acht het namelijk onmogelijk dat er binnen twintig jaar al sprake kan zijn geweest van een DDR-identiteit. Een belangrijk deel van de indoctrinatie, zoals via geschiedsonderwijs, vond plaats op jonge leeftijd, waardoor het niet mogelijk is om na twintig jaar al te spreken van een socialistische identiteit. Een groot deel van de bevolking was op dat moment al (jong)volwassen, waardoor ze een belangrijk deel van de indoctrinatie hadden gemist. Graag sluit ik mij aan bij Dieter Fuchs, Martin Greiffenhagen en Bettina Westle, die uitgaan van een DDR-specifieke politieke cultuur en een DDR-specifieke socialisatie. Ik durf, net als zij, niet te spreken van een DDR-identiteit zoals de SED die exact wilde opleggen. De reden daarvoor is dat ik van mening ben dat niet alle gewenste, maar op zijn minst enige, socialistische gevoelens, basisoriëntaties, waarden en normen waren geïnternaliseerd in de hoofden van de DDR-burgers.

Met de uitkomsten van het onderzoek naar de *Situationshypothese* als de *Sozialisationshypothese* wordt duidelijk dat ik van mening ben dat beide hypothesen gecombineerd moeten worden om een verklaring van Oostalgie te bieden. Korneel de Rynck pleitte in 2008 al voor een combinatie van beide thesen, maar hij deed geen onderzoek naar verkoopcijfers en stemgedrag, in relatie tot werkloosheid en inkomsten. Die leegte heb ik met mijn onderzoek opgevuld.

Mijn theorie luidt als volgt: de socialistische normen, waarden en toekomstverwachtingen die de Oost-Duitsers ten tijde van de DDR hebben opgedaan, zijn de gevoelens waarvan de DDR-burgers aan het eind van de jaren tachtig dachten ze niet te bezitten. Onbewust van de manier waarop veertig jaar socialisatie hen heeft beïnvloed en, door hun enthousiasme, enigszins naïef, hadden zij hoge verwachtingen van de hereniging. Die verwachtingen konden simpelweg niet worden waargemaakt, door de uitgeputte economie die de DDR achterliet en de afwaardering van diploma's. Oost-Duitsers waren erg teleurgesteld in de transitie maatregelen, die zij bekeken door de socialistische-bril die zij gedurende veertig jaar socialisatie hadden gekregen, ondanks dat ze zich daar misschien niet bewust van waren. Door de immense teleurstelling, verlangden zij terug naar de DDR.

Het onderzoek naar dit onderwerp is zeker nog niet afgerond en er blijft nog veel over om te onderzoeken. Allereerst zou er onderzoek mogen worden gedaan naar theorieën over identiteitscreatie in het algemeen. Er bestaat ongetwijfeld veel literatuur over allerlei factoren die van invloed zijn op het creëren van identiteit, zoals tijdsduur, maatschappelijke status, en intelligentie. Daarnaast stel ik voor om onderzoek te doen naar de invloed van geschiedpolitiek op identiteit. Daarover is, naar verhouding, weinig gepubliceerd. Tot slot pleit ik voor onderzoek naar de regionale verkoopcijfers van meerdere Oostalgie-producten, zoals Nudossi en Florena. Het is nodig om meer producten te onderzoeken, zodat een completer beeld van de populariteit van Oostalgie-producten kan worden geschetst. Regionale cijfers zijn belangrijk, omdat daarmee een eventueel verband kan worden aangetoond met regionale werkloosheid en de hoogte van lonen. De bereidwilligheid van bedrijven om hun verkoopcijfers beschikbaar te stellen voor wetenschappelijk onderzoek, groeit hopelijk vanzelf wanneer dit onderwerp meer aandacht krijgt.

Bijlage

Baden-Württemberg

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,44	13,8
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,11	10,7
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,27	7,2
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,12	13,6
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,37	11,5
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,07	7,1
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,32	10,5
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,06	5,5
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,08	2,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,22	8,6
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,24	7,3
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,06	1,6
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,48	18,0

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Bayern

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,58	16,1
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,08	6,9
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,38	9,2
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,11	12,6
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,38	9,6
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,08	6,0
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,45	12,9
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,15	13,4
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,18	4,9
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,22	7,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,23	6,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,08	1,8
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,43	15,4

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Berlin (zonder herhalingen)

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,31	24,7
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,19	14,3
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,23	20,0
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,16	13,4
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,15	16,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,17	17,4
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,20	21,0

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Brandenburg

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,30	30,9
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,06	21,3
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,22	21,2
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,07	25,9
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,21	26,4
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,02	8,8
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,21	20,5
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,02	9,9
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,11	11,4
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,23	25,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,22	24,0
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,09	8,7
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,21	29,2

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Bremen

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,05	20,9
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,01	24,9
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,05	17,7
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,01	12,6
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,05	19,5
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,00	5,9
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,04	16,8
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,00	4,6
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,01	5,2
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,04	18,0
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,03	15,2
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,01	3,2
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,02	10,9

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Hamburg

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,12	20,9
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,03	15,8
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,06	10,0
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,04	19,9
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,12	17,7
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,02	11,8
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,13	21,4
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,03	16,6
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,03	6,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,06	12,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,07	12,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,02	3,0
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,09	21,4

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Hessen

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,33	16,5
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,03	6,0
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,15	6,5
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,07	15,5
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,25	12,3
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,04	7,4
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,22	10,8
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,04	7,3
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,11	5,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,15	9,5
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,11	5,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,03	1,6
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,41	24,4

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Mecklenburg-Vorpommern

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,35	48,6
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,04	15,3
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,19	23,4
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,04	21,8
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,22	30,9
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,06	27,6
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,22	30,1
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,05	23,6
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,08	11,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,24	33,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,19	26,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,06	7,9
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,14	26,5

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Niedersachsen

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,60	22,2
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,14	25,4
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,43	13,9
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,11	19,1
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,54	18,0
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,10	15,8
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,47	17,9
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,08	12,6
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,19	7,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,39	14,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,32	12,5
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,15	4,7
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,37	16,7

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Nordrhein-Westfalen

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	1,30	21,9
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,18	11,1
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,77	10,5
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,16	9,8
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,91	14,7
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,22	12,5
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,86	14,4
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,26	14,1
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,31	5,2
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,73	12,9
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,60	10,5
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,31	4,5
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,96	19,6

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Rheinland-Pfalz

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,24	18,8
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,06	14,1
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,14	9,7
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,07	12,8
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,15	11,3
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,04	10,3
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,15	11,5
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,06	12,3
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,08	5,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,11	10,5
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,13	10,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,09	5,6
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,16	13,8

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Saarland

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,06	14,3
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,01	7,0
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,03	6,9
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,01	10,6
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,04	11,1
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,02	14,8
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,04	11,7
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,01	8,0
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,02	6,9
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,01	4,0
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,02	5,5
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,01	2,8
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,05	15,4

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Sachsen

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,71	38,5
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,05	15,1
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,43	19,8
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,10	24,2
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,53	29,9
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,08	23,4
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,36	19,2
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,09	23,0
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,23	13,4
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,30	20,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,40	23,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,23	12,5
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,54	39,1

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Sachsen-Anhalt

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,44	40,8
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,07	16,9
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,26	23,1
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,09	23,5
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,32	30,9
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,09	27,5
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,28	25,6
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,11	28,3
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,18	17,1
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,26	27,6
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,23	22,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,13	9,9
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,34	35,2

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Schleswig-Holstein

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,23	24,0
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,07	22,9
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,10	9,5
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,03	12,6
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,15	14,7
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,04	13,3
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,15	18,0
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,04	12,9
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,07	6,8
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,10	12,4
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,10	10,4
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,04	3,8
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,15	20,7

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Thüringen

Zender	Titel	Datum	Kijkers (mln.)	Marktaandeel (%)
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-09-2003	0,38	40,7
RTL	Die DDR Show afl. 1 herhaling	07-09-2003	0,05	19,4
RTL	Die DDR Show afl. 2	10-09-2003	0,34	30,1
RTL	Die DDR Show afl. 2 herhaling	14-09-2003	0,07	24,2
RTL	Die DDR Show afl. 3	17-09-2003	0,33	33,2
RTL	Die DDR Show afl. 3 herhaling	21-09-2003	0,04	18,1
RTL	Die DDR Show afl. 4	24-09-2003	0,24	24,5
RTL	Die DDR Show afl. 4 herhaling	28-09-2003	0,08	27,9
RTL	Die DDR Show afl. 1	03-07-2004	0,14	16,6
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	23-08-2003	0,25	32,7
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 2	30-08-2003	0,24	26,6
Sat 1.	Meyer & Schulz - Die ultimative Ost-show afl. 1	11-12-2004	0,10	9,4
ZDF	Die OSTalgie Show	17-08-2003	0,28	32,9

Bron: media control GmbH, AFG in samenwerking met GfK/TV Scope/media control GmbH, 2016.

Literatuurlijst – secundaire bronnen

Anderson, Benedict, *Imagined Communities* (London 1996).

Beer, Paul, de, 'Wat is het nut van werken?', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26 (1999) 25-57.

Berg, S., A. Wassermann en S. Winter, 'Permanente Revolution', *Der Spiegel* 36 (september 2005) 84-91.

Betts, P., 'The twilight of the idols. East German memory and material culture', *The Journal of Modern History* 72 (2000) 731-765.

Blum, Martin, 'Remaking the East German past. Ostalgie, identity, and material culture', *The Journal of Popular Culture* 34 (2000) 229-253.

Boyer, Dominic, 'Ostalgie and the politics of the future in Eastern Germany', *Public Culture* 18 (2006) 361-381.

Brinks, Jan, Herman, *Die DDR zwischen Einheit und Abgrenzung. Höhepunkte aus der deutschen Geschichte als Paradigmen politischen Wandels. Luther, Friedrich II. und Bismarck* (Rijksuniversiteit Groningen 1992).

Bruin, Leon, de, *Geschiedenisonderwijs en de nationale identiteit* (Utrecht 2011).

Chronik Verlag, *Die Chronik der Deutschen* (Gütersloh/München 2007).

Cooke, Paul, *Representing East Germany since unification. From colonization to nostalgia* (Michigan 2005).

Cusack, Thomas, 'Die Unzufriedenheit der deutschen Bevölkerung mit der Performanz der Regierung und des politischen Systems', in: Kaase, Max/Schmid, Günter, *Eine lernende Demokratie. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland* (Berlin 1999) 237-261.

Dassen, Patrick, Barend Verheijen, Friso Wielenga (eds.), *Gedeeld verleden. Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999).

Dennis, Mike, Jonathan Grix, *Sport under communism. Behind the East German 'miracle'* (London 2012).

Duitsland Instituut, *Verschil Oost- en West-Duitsland nog steeds groot. Factsheet Duitse eenheid 2014* (Amsterdam 2014).

Easterlin, Richard A., 'Income and happiness. Towards a unified theory', *The economic journal* 111 (2001) 465-484.

Edel, Peter, Fred Wander, Jurek Becker, 'Unsere Geschichte'? Probleme der Holocaust-Darstellung unter DDR-Bedingungen', *Monatshefte University of Wisconsin Press* 98 (2006) 403-425.

Enhus, Els, Ignace Glorieux, Ronny van Rossum, 'Werkloosheid en sociale isolatie. Een heroriëntatie', *Mens en Maatschappij* 2 (2014).

Feldenkirchen, Markus, von, 'Wir Westalgiker', *Der Spiegel* (4 oktober 2010).

Fuchs, Dieter, Edeltraud Roller, Bernhard Wessels, 'Die Akzeptanz der Demokratie des vereinigten Deutschland. Oder: Wann ist ein Unterschied ein Unterschied?' *Aus Politik und Zeitgeschichte* B51/97 (1997) 3-12.

Fulbrook, Mary, *Myth-making and national identity. Myths and nationhood* (New York 1997).

Gils, Bernadette, van, *Merkidentificatie en merkcommitment zijn van grote invloed op koopintentie, of toch niet? Een onderzoek naar de verschillen tussen identificatie en commitment met een productmerk versus identificatie en commitment met een servicemerk* (Amsterdam 2014).

Glatte, Sarah, 'Judging the (East) German past. A critical review of Transitional Justice in post-communist Germany', *Oxford Transitional Justice Research* (2011) 1-32.

Graaf, Beatrice, de, 'Goodbye Lenin', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 530-552.

Green, Anna, *Cultural History* (New York 2008).

Greiffenhagen, Martin, Sylvia Greiffenhagen, 'Eine Nation. Zwei politische Kulturen', in: Deutschland. Eine Nation doppelte Geschichte, Werner Weidenfeld (Hrsg.): *Verlag Wissenschaft und Politik* (Köln 1993) 29-45.

Huijzer, Marlise, *Der moderne Ossi und sein Ostprodukt. Die Bedeutung ehemaliger DDR-Produkte für Jugendliche in Ostdeutschland* (Marburg 2008).

Huijzer, Marlise, 'Van producten uit de DDR tot 'Ostproducte'. De betekenis van consumptie, identiteit en herinnering voor jonge Oost-Duitsers in het herenigde Duitsland', *Skript Historisch Tijdschrift* 31.3 (Amsterdam 2014) 146-157.

Hogwood, Patricia, 'After the GDR: Reconstructing Identity in Post-Communist Germany', *The journal of Communist studies and transition politics* 16 (2000) 45-67.

Jesse, Eckhard, '"Vergangenheitsbewältigung" nach totalitärer Herrschaft in Deutschland', *German Studies Review* 17 (1994) 157-171.

Kloosterhuis, Jürgen, Sönke Neitzel, *Krise, Reformen und Militär. Preußen vor und nach der Katastrophe von 1806* (Berlin 2009).

Kocka, Jürgen, 'Geteilte Erinnerungen. Zweierlei Geschichtsbewusstsein im vereinten Deutschland', *Blätter für Deutsche und internationale Politik* 1 (1998) 104-111.

Kollmorgen, Raj, *Ostdeutschland. Beobachtungen einer Übergangs- und Teilgesellschaft* (Wiesbaden 2005).

Kommers, Donald P., 'Transitional Justice in Eastern Germany', *Law & Social Inquiry* 22 (Wiley 1997) 829-848.

Krauss, Hans Alexander, *Die Rolle Preußens in der DDR-Historiographie. Zur Thematisierung und Interpretation der preußischen Geschichte durch die ostdeutsche Geschichtswissenschaft* (Frankfurt am Main 1993).

Krüger, Michael, *Olympische Spiele. Bilanz und Perspektiven im 21. Jahrhundert* (Münster 2001).

McKay, J. 'East German identity in the GDR', in Jonathan Grix, en Paul Cooke red., *East German distinctiveness in a unified Germany* (Birmingham 2002) 15-30.

Merkel, I., *Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR* (Köln 1999).

Müller, Laurenz, *Diktatur und Revolution. Reformation und Bauernkrieg in der Geschichtsschreibung des "Dritten Reiches" und der DDR* (Stuttgart 2004).

Neller, K., *DDR-Nostalgie. Dimensionen der Orientierungen der Ostdeutschen gegenüber der ehemaligen DDR, ihre Ursachen und politischen Konnotationen* (Wiesbaden 2006).

Neugebauer, Wolfgang, *Das 17. und 18. Jahrhundert und große Themen der Geschichte Preußens: Band 1* (De Gruyter, Berlin 2009).

Nothnagle, Alan, 'From Buchenwald to Bismarck: Historical Myth-Building in the German Democratic Republic, 1945-1989', *Central European History* 26 (Cambridge University Press 1993) 91-113.

Ogunniyi, Olayemi Jacob, *The impact of history on the society* (Pretoria 2012).

Osburg, Florian, *Tafelbilder im Geschichtsunterricht* (Volkseigener Verlag Berlin 1978).

Quint, Peter E., 'Judging the past. The prosecution of East German border guards and the GDR chain of command', *The Review of Politics* 61 (1999) 303-329.

Quint, Peter E., *The imperfect union. Constitutional structures of German unification* (Princeton University Press 2012).

Remarque, Philippe, 'Nostalgische DDR-shows zijn geen schande', *de Volkskrant*, 9 september 2003.

Richter, Dieter, *Taschenatlas DDR. Geographie, Geschichte, Politik* (Braunschweig 1990).

Rynck, Korneel, de, *Nicht alles war gut, aber vieles war besser. Een verklaring van de Ostidentität en de nostalgie naar de DDR in het huidige Oost-Duitsland (1990-2008)* (Leuven 2008).

Saunders, Anna, Debbie Pinfold (red.), *Remembering and rethinking the GDR. Multiple perspectives and plural authenticities* (2003).

Schneider, Peter, *Der Mauerspringer. Eine Erzählung* (Darmstadt/Neuwied 1982).

Schröder, R., 'Die schnelle staatliche Einheit. Wirtschaftliche und politische Gründe für den eingeschlagenen Weg', in: H. Bahrmann en C. Links red., *Am Ziel vorbei. Die deutsche Einheit. Eine Zwischenbilanz* (Berlijn 2005) 34-47.

Schulze, Hagen, *Kleine deutsche Geschichte* (München 2007).

Staab, Andreas, *National identity in Eastern Germany. Inner unification or continued separation* (Praeger) 1998.

'Stolz aufs eigene Leben', *Der Spiegel* 27 (1995) 40-52.

Taylor, Frederick, *De Berlijnse Muur. 13 augustus 1961 – 9 november 1989* (Londen 2006).

Trepte, Sabine, 'Daily Talk as Self-Realization. An empirical study on lay participation in daily talk shows', *Media Psychology* 7 (2005) 165-189.

Verbeeck, Georgi, *Geschiedschrijving en politieke cultuur. De weg naar het fascisme in het geschiedenisbeeld van de DDR* (Leuven 1992).

Volk und Wissen, *Geschichte 5* (Volkseigener Verlag Berlin 1965).

Volk und Wissen, *Geschichte 9* (Volkseigener Verlag Berlin 1982).

Volk und Wissen, *Geschichte 10* (Volkseigener Verlag Berlin 1974).

Volk und Wissen, *Geschichte Materialsammlung 11. Klasse* (Volkseigener Verlag Berlin 1969).

Walz, Dieter, Wolfram Brunner, 'Das Sein bestimmt das Bewusstsein. Oder: Warum sich die Ostdeutschen als Bürger 2. Klasse fühlen', *Aus Politik und Zeitgeschichte* B51-97 (1997) 13-19.

Westle, Bettina, 'Kollektive Identifikation und Orientierungen gegenüber Demokratie und Sozialismus', in: Schmitt-Beck, Rüdiger/Wasmer, Martina (Hrsg.): *Sozialer und politischer Wandel in Deutschland* (Wiesbaden 2004) 261-301.

Wijnen, Pieter, van, 'Ideologische orientaties en stemgedrag', in: Jacques Thomassen, Kees Aarts, Henk van der Kolk (ed.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 139-152.

Ysselstein, Geraldine Marion, *East German material culture. Building a collective memory* (masterscriptie, University of British Columbia 2007).

Internetbronnen

Website Bundeswahlleiter

<https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2017/ergebnisse.html>

Website DGW (deutsche Getränke Wirtschaft)

<http://www.deutschegetraenkewirtschaft.de/2003/brau-und-brunnen-nach-befreiungsschlag-und-aufraumarbeiten-besenrein-fur-ubernahme/>

Website Duitsland Instituut

<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/192/die-linke>

<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/655/politieke-doelen>

<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/699/economische-opbouw-oost-duitsland>

Website Duitslandnieuws

<http://duitslandnieuws.nl/blog/2014/02/13/minder-werklozen-oost-duitsland-dus-solidariteitsgeld-uit-het-westen-kan-3/>

Website International Center for Transitional Justice

<https://www.ictj.org/about/transitional-justice>

Website German history docs – Einigungsvertrag (31. August 1990)

http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=78&language=german

Website NPO geschiedenis

<http://www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2009/februari/In-Europa-1977-De-terreur-van-de-RAF.html>

Website Rabobank - Kennis en Economisch Onderzoek

<https://economie.rabobank.com/publicaties/2015/juni/duitsland-regionale-verschillen-in-de-economische-structuur/>

Website Statista

<http://de.statista.com/statistik/daten/studie/166973/umfrage/pro-kopf-verbrauch-von-cola-und-cola-mischgetraenken-in-deutschland-seit-2002/>

Website Vita Cola - UnVITAstehlich erfolgreich

<http://www.vita-cola.de/meta/presse/mitteilung/datum/2010/04/06/unvitastehlich-erfolgreich.html>